C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

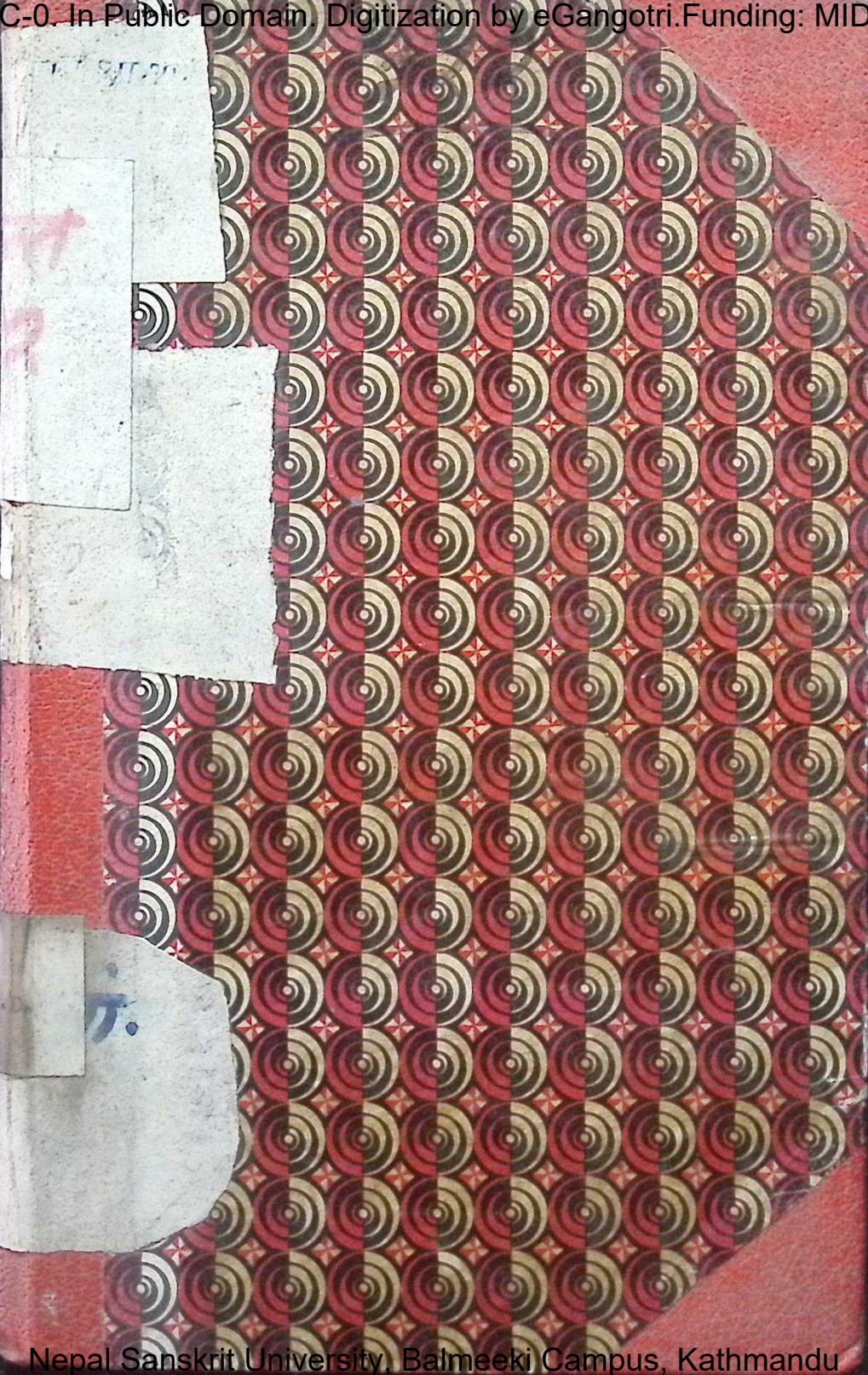

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

३५२

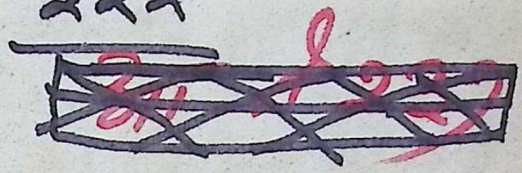

(आरक्षित)

वेदान्त

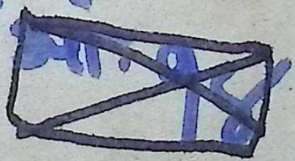

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

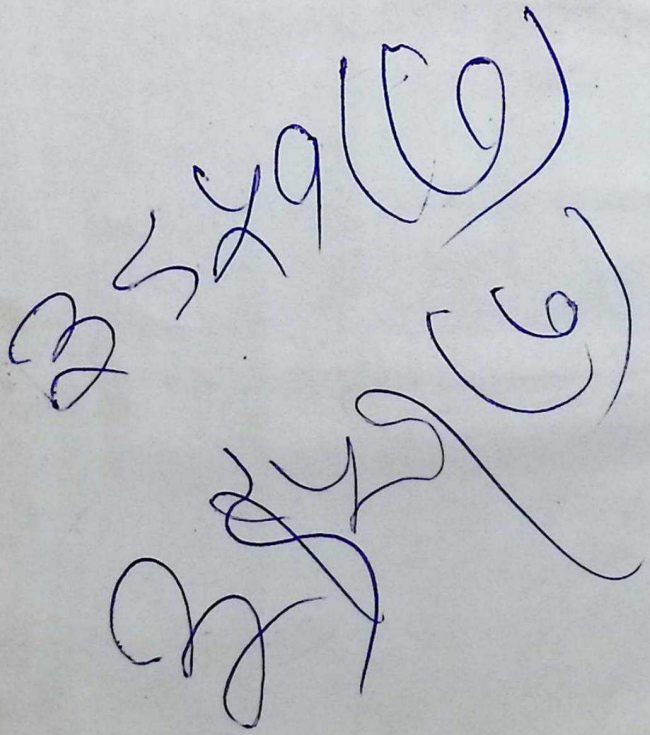

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

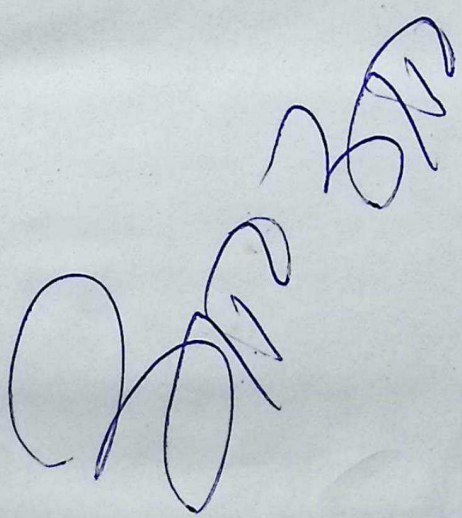

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MID

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

3329

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 427.

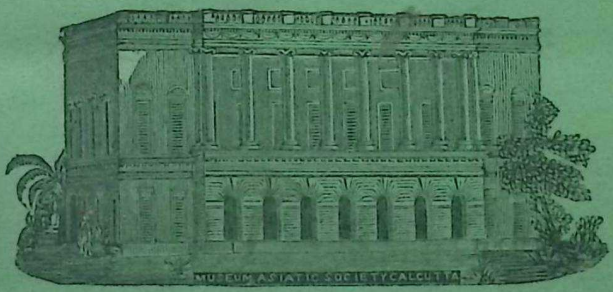

भामती

नाम

ब्रह्मसूत्रीयशाङ्करभाष्यटीका, श्रीवाचस्पतिमिश्र-विरचिता ।

BHÁMATÍ,

A GLOSS ON ŚANKARA ÁCHÁRYA'S COMMENTARY

ON THE BRAHMA SÚTRAS,

BY VÁCHASPATI MIŚRA.

EDITED BY PANDIT BÁLA ŚÁSTRÍ,

PROFESSOR OF HINDU LAW, BENARES SANSKRIT COLLEGE.

FASCICULUS VII.

Benares:

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1879.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

दा फलस्य वा पूर्वावस्था । "अविचित्रस्य कारणस्येति"। यदीश्वरादेव केवलादिति शेषः । कर्मभिर्वा शुभाशुभैः(१) कार्यद्वैधोत्पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

दृष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु मृत्पिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः । न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्व्यभिचार,स्तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिदर्शनत्वानुपपत्तेः । तस्मादचेतनं कर्म वा ऽपूर्वं वा न चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते । न च चैतन्यमात्रं कर्म स्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते येन तद्रहितचेचज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्भाव्येत, तस्मात् तत्तत्प्रासादाट्टालगोपुरतोरणाद्युपजननिदर्शनसहस्रैः सुपरिनिश्चितं यथा चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्यारम्भ-(२)कत्वमिति तथा चैतन्यं देवताया असति बाधके श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धुमित्यपि स्थितं निरटङ्कि देवताधिकरणे । लौकिकश्चेश्वरो दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिरा राधितः प्रसन्नः स्वानुरूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतश्चापक्रियाभिर्विरोधकायाहितमित्यपि सुप्रसिद्धं, तदिह

(१) शुभशुभैः पक्षपतितयेति—पा० १।
(२) कार्यारम्भइति—पा० १।२।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

केवलं कर्म वा ऽपूर्वं वा चेतनानधिष्ठितमचेतनं फलं प्रदातृतइति दृष्टविरुद्धम् । यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रदातृतइति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिहापीति । तथा देवपूजात्मको यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रदातृत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते । तस्माद्दृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरुत्पाद्यते । तथा च देवताप्रसादादेव स्थायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । ततः स्थायिनो ऽनिष्टफलप्रसवः । न च शुभाशुभकारिणां तदनुरूपं फलं प्रसुवाना देवता द्वेषपक्षपातवतीति युज्यते । नहि राजा साधुकारिणमनुगृह्णन्निगृह्णन् वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वल्लौकिकोपीश्वरः । यथा च परमापूर्वे कर्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः । एवं प्रधानाराधने ऽङ्गाराधनानामुत्पत्त्याराधनानां चोपयोगः । स्वाम्याराधनवद्व तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तस्माद्दृष्टाविरोधेन देवताराधनात्फलं न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुव्यपदेशश्च श्रौतः स्मार्तश्च व्याख्यातः । ये पुनरन्तर्यामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दूषयांबभूवुः । तेभ्यो व्यावहारिक्यामीश्वरीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वेण सङ्गतिमाह । "व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण" इति। निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति । "ननु विज्ञेयं ब्रह्मे"ति । सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्भिद्येरन्नित्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन । न च नानास्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद् भिन्नानि ज्ञानानीत्युक्तमेकरसमिति । "घनं" कठिनम्। नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृष्टं यथा सोमशर्मैकोप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्त"मेकरूपत्वाच्च"। एकस्मिन् गोचरे संभवन्ति बहूनि विज्ञानानि न त्वनेकाकाराणीत्युक्तम्। "अनेकरूपाणि"। रूपमाकारः। समाधत्ते । "उच्यते। सगुणेति"। तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टक्रममुक्तिफला विषयभेदाद्भिद्यन्तइत्यर्थः। तत उपपन्नो विमर्श इत्याह । "तेष्वेषा चिन्ता"। पूर्वपक्षं गृह्णाति। "तत्रे"ति । "नाम्नस्ताव"दिति। अस्त्यथैष ज्यौति(१)रेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संशयः। किं यजेतेति संनिहितज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानम्, उतैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति ।

---

(१) विश्वज्योतिरिति—पा० १ । २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

किं तावत्प्राप्तं, ज्योतिष्टोमस्य प्रक्रान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवादाज्ज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रं(१) पठित्वा एतेनेत्यनुक्रष्य कर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मणश्चानुवाद्यत्वेन तत्तन्त्रस्य नाम्नोपि तथैव व्यवस्थापनात् ज्योतिःशब्दस्य वसन्तेवसन्ते ज्योतिषेति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात् नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धत्वात् भीमसेनोपलक्षणभीमपदवद् अथशब्दस्य चानन्तर्यार्थस्यासंबन्धित्वे ऽनुपपत्तेर्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य लाघवाद् द्वादशशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यशिष्टतया समशिष्टतया सहस्रदक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मान्तरमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । भवेत्पूर्वस्मिन् गुणविधिर्यदि तदेव प्रकरणं स्यात् । विच्छिन्नं तु तत् तथाहि । संनिधावपि पूर्वासंबद्धार्थं संज्ञान्तरं प्रतीयमानमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायाद् उत्सर्गतोर्थान्तरार्थत्वात् पूर्वबुद्धिं व्यवच्छिनत्त्यपूर्वबुद्धिं च प्रहतइति लोकसिद्धम् । न जातु देहि देवदत्ताय गामथ देवाय वाजिनमिति देवशब्दाद्देवदत्तं वाजिभाजम(२)वस्यति लौकिकाः । तथा चोपरिष्टाद् यजेतेति श्रूयमाणमसंबद्धार्थपदव्यवायात् तत्कर्मबुद्धिमनादधत् तत्र गुणविधानमात्रासमर्थं कर्मान्तरमेव विधत्ते । न चै-

---

(१) प्रतीकमात्रमिति—पा० १ ।

(२) अध्यवस्यन्तीति १ समवस्यन्तीति—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

कत्रानुपपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त इत्यसत्यामनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः। नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं लाक्षणिकमिति मीनो गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिकं भवति। भेदेपि च प्रथमं संज्ञान्तरेणोल्लिखिते यजिशब्दसामानाधिकरण्यं कर्मनामधेयतामात्रतामावक्षति न तु संज्ञान्तरोपजनितां भेदधियमपनेतुमुत्सहते। तथा चाथशब्दोधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामद्योतयति। एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोयं संज्ञान्तराद्भेद इति। भवतु संज्ञान्तरात्कर्मभेदः प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह। "अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेष्वि"ति। यथैव काठकादिसमाख्याग्रन्थे प्रयुज्यतएवं ज्ञानेपि लौकिकाः। न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे मुख्या विज्ञाने गौणी भवेत्। प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या। तथा च यदा ज्योतिष्टोमसंनिधौ श्रूयमाणं समाख्यान्तरं तत्प्रतीकमपि कर्मणो(१) भेदकं तदा कैव कथा शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमे ऽतत्प्रतीकभूतसमाख्यान्तराभिधेये ज्ञातइति। तथा रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो यथा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु। इदमाम्नायते। तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति। अत्र हि द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितो यागो विधीयते तदनन्तरं चेदमाम्नायते। वाजिभ्यो वाजिनमिति। अत्रेदं संदिह्य-

(१) कर्मान्तरभेदकमिति—पा० १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

ते। किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयतइति। किं तावत्प्राप्तं, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरविधौ विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्यविधिः। न चोत्पत्तिशिष्टामिश्रागुणावरोधात्तत्र वाजिनमलब्धावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति युक्तम्। उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिश्रावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्यमाणत्वेन नामिश्रायाः शिष्टत्वम्। तत्कथमनयावरुद्धं कर्म न वाजिनं निविशेत्। न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिश्रासंबन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिनसंबन्धात् वाक्यगम्याद्बलवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात्। नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिश्रापदानपेक्षामामिश्रामध्यवस्यामः। अस्तु वा श्रौतत्वं तथापि वाजिभ्य इति पदं वाजमन्नमामिक्षा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्संबन्धिनो विश्वान्देवानुपलक्षयति। यद्यपि विश्वेदेवशब्दाद्वाजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना तेनैवोद्देशे देवतात्वं न शब्दान्तरेण। अन्यथा ऽर्थैकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्यादित्यचर्वोरेकदैवत्यप्रसङ्गात्। तथापि वाजिन्नितीनः सर्वनामार्थे स्मरणात् संनिहितस्य च सर्वनामार्थत्वाद्विश्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन संनिधापनात्तत्पदपुरःसरा एवैते वाजिपदेनोपस्थाप्या(१) न तु सूर्यादित्यपदवत्खतन्त्रास्तथा

(१) उपस्थाप्यन्तइति १ उपस्थाप्येरन्निति—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

च तदुपलक्षणार्थं वाजिपदं विश्वदेवोपचितामेव देवतामुपलक्षयतीति न शब्दान्तराद्देवताभेदस्तत्स्वामिश्चासंबन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिश्रया बाध्यते किं तु तया सह समुच्चीयतइति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयतइति प्राप्ते । उच्यते । स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्यामिश्रा नोच्येत । तद्धितस्य त्वस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च विशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्धितस्यापि वृत्तिः । न तु विश्वेषु देवेषु न तत्संबन्धेनापि तत्संबन्धिमात्रे । नन्वेवं सति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रा(१)देव नामिश्रां प्रतीमः किमिति चामिश्रापदमपेक्षामहे । तद्धितान्तस्य पदस्याभिधानापर्यवसानान्न प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे । अवसिताभिधानं हि पदं समर्थमर्थधियमाधातुमिदं तु संनिहितविशेषाभिधायि तत्संनिधिमपेक्षमाणं संनिधापकमामिश्रापदमपेक्षतइति कुत आमिश्रापदानपेक्ष आमिश्राप्रत्ययप्रसङ्गः । कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदावगम्यत्वात् श्रौतं बलीयश्च । यत्तु पर्यवसिताभिधानपदाभिहितपदार्थावगमगम्यं तत्तच्चरमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं चेति तद्धितश्रुत्यवगतामिश्रालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्मासंयोगिवाजिनद्रव्यं ससंबन्धि पूर्वस्माद् भिनत्ति । एवं च सति नित्यवदवगतानपेक्षसाधनभावामिश्रा न वाजिनद्र-

(१) शब्दश्रवणमात्रादिति—पा० १ । २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

व्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्यति । न चाश्ववत्वे निरूढत्वादनपेक्षवृत्ति वाजिपदं कथं चिद्यौगिकं सापेक्षवृत्ति विश्वेदेवशब्दां देवतां वैश्वदेवीपदादामिक्षाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवे ऽभ्युपेतव्यएव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्तस्माद्यथेह पूर्वकर्मासंभविनो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चाग्निविद्यायाः षडग्निविद्या भिन्ना एवं प्राणसंवादेषूनाधिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि । कारोरोवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः के चिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः के चिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्यन्ये । के चित्त्वाचरन्त्यन्यमेव धर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिजनितमुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोवगम्यते भिन्नानि तासुतासु शाखासु कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह । "अस्ति चाऽऽ"नि । अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः । "एवं पुनरुक्तादयोपी"ति । समिधो यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वोभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र किमेका कर्मभावना किं वा पञ्चैवेति । किं तावत्प्राप्तं, धात्वर्थानुबन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्धात्वर्थस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

भाविना वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरितनैर्वाक्यैरनूद्यते । न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणसिद्धस्याप्रयोजनस्याननुयोज्यत्वात्कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गादेकापूर्वावान्तरव्यापारमेकं कर्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति सर्वाण्येव प्राथम्यार्हाण्यपि युगपदध्ययनानुपपत्तेः क्रमेणाधीतानीति । न त्वयमेषां प्रयोजकः क्रमः । परस्परापेक्षाणामेकवाक्यत्वे हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्याभावात् प्राप्तमित्येव नास्तीति कस्य कोनुवादः । कथं चिद्विपरिवृत्तिमात्रस्यौत्सर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणविधित्वापवादसामर्थ्याभावात् । गुणश्रवणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विधिगौरवभिया गुणमात्रविधानलाघवाय कर्मानुवादापेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिविधिपरे वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायामग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादः । न चात्र गुणाङ्गेदः समिदादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् । अगृह्यमाणविशेषतया च किं वचनविहितं किं कर्मानुवादेन कस्य गुणविधित्वमिति न विनिगम्यते । न चापूर्वं नाम ज्योतिरादिवद्विधानासंबन्धं प्रथममवगतं यतः पूर्वबुद्धिविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात् संज्ञातो व्यवच्छिन्द्यात् । किं तु प्रथमत एव कर्मसामानाधिकरण्येनावगताः समिदाद्यस्तद्वशात् कर्मनामधेयतां प्रतिपद्यमाना अख्यातस्यानुवादत्वे ऽनुवादा विधित्वे विधयो न तु स्वातन्त्र्येण कस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MI

चिद्दीयते । तस्मात्स्वरससिद्धाप्राप्तकर्मविधिपरत्वात् कर्मण्ययमभ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो भावनां भिनत्ति यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विद्याः शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति । अशक्तेश्च । नह्येकः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासनामुपसंहर्तुं शक्नोति सर्ववेदान्ताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसंहारेऽध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशाखं भेदे त्वपासनानां नायं दोषः । समाप्तिभेदाच्च(१) । केषां चित् शाखिनामोंकारसावात्म्यकथने समाप्तिः । केषां चिदन्यत्र तस्मादप्युपासनाभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि । नैतदचीर्णव्रतोऽधीतइति अचीर्णव्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः । क्वचिदचीर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते । तस्मादुपासनाभेद इति । अत्र सिद्धान्तमाह । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । तद्व्याचष्टे । सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववेदान्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुमर्हन्ति । यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेष्वपीत्यर्थः । चोदनाद्यविशेषात् आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्यन्ते । अत्र च चोद्यतइति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र खल्वयं होमादिधात्वर्थावच्छिन्ने प्रवर्तते । तस्य देवतोद्देशेन त्यागस्यासेचनादिकस्यावच्छेद्यः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरे यथैवमिहापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव

---

(१) भेदाच्च भेद इति—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

शाखान्तरेष्वपीति । एवं फलसंयोगोपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव। रूपमपि तदेव। यथा यागस्य यदेकस्यां शाखायां द्रव्यदेवतारूपं तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेष्वपीति । "कं चिद्विशेष"मिति । युक्तं यदग्नीषोमीयस्योत्पन्नस्य पश्चादेकादशकपालत्वादिसंबन्धेप्यभेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह त्वग्निषूत्पत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदेवीवन्न भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषमभिप्रेत्याशङ्कते सूत्रकारः । "भेदान्नेति चे"दिति । परिहारः सूत्रावयवः । "न एकस्यामपीति" । पञ्चैव सांपादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधीयन्ते । षष्ठस्त्वग्निः संपद्यतिरेकायानूद्यते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां तूत्पत्तौ गुणो विधीयतइति भवतु (१) भेदः । अथ वा छान्दोग्यानामपि षष्ठोग्निः पठ्यत एव । अथ वा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निविधानं मा च भूच्छान्दोग्यानां (२) तथापि पञ्चत्वसंख्याया अविधानान्नोत्पत्तिशिष्टत्वं संख्यायाः किं तूत्पन्नेष्वग्निषु प्रचयशिष्टा संख्या ऽनूद्यते सांपादिकानग्नीनवच्छेत्तुं तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानाद् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च संख्याया अनुवाद्यत्वेनानुत्पत्तेर्विधीयमानस्य चाधिकस्य षोडशिग्रहणवदिकल्पसंभवाद् न शाखान्तरे ज्ञानभेदः । उ-

---

(१) भवतीति—पा० २ ।

(२) छन्दोगानामिति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIT

त्पत्तिशिष्टत्वे ऽसिद्धे प्राणसंवादादयोपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिन्नास्तासुतासु शाखास्विति ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे नहि समाचारे ऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यैरार्थर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तग्रन्थबोधिता फलं प्रयच्छति नान्यथा। अन्येषां तु छान्दोग्यादीनां सैव विद्या नाचीर्णशिरोव्रतानां फलदेत्यार्थर्वणग्रन्थाध्ययनसंबन्धादवगम्यते । तत्संबन्धश्च वेदव्रते(१)नेति नैतदचीर्णव्रतो ऽधीतइति समाम्नानादवगम्यते । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति विद्यासंयोगेप्येतामिति प्रकृतपरामर्शिना सर्वनाम्ना ऽध्ययनसंबन्धाविरोधायार्थर्वविहितैव विद्योच्यतइति । सवा ह्येमाः सप्त सौर्यादयः(२) प्रतौदनान्ता आथर्वणिकानां तएकस्मिन्नेवार्थर्वणिके ऽग्नौ क्रियन्ते न चेतायां(३) विद्यैकत्वम् ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनात् । यत्रापि सगुणब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्वेद एकत्वमाह तासामपि तत्प्रायपठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादेकत्वमेव तथाह्यग्र्यप्राये-लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्र्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाख्ययोपासनाभेद इति । तदयुक्तम् । एता हि पौ-

(१) वेदव्रतत्वेनेति—पा० १ । ३ ।
(२) सूर्यादयइति—पा० २ । ३ ।
(३) चेताग्नाविति—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

रूपेण्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शाखानां न त्वुपासनानाम् । नन्वेताः कठादिभिः प्रोक्ताः । न च कठाद्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । न च कठप्रोक्ततानिमित्तमात्रेण ग्रन्थे प्रवृत्तौ तद्योगाच्च कथं चिल्लक्षणयोपासनासु प्रवृत्तौ संभवन्त्यामुपासनाभिधानमप्यासां शक्यं कल्पयितुम् । न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ मा भूद्यथास्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशाखागतानामैक्यम् । कठादिपुरुषप्रवचननिमित्ताश्चैताः समाख्याः(१) कठादिभ्यः प्राक् नासन्निति तन्निबन्धनो ज्ञानभेदो नासीदिदानीं चास्तीति दुर्घटमापद्येत । तस्मान्न समाख्यातो भेदः । अभ्यासोपि नात्र भेदको युक्तं यदेकशाखागतो यजत्यभ्यासः समिदादीनां भेदक इति तत्र हि विधित्वमौत्सर्गिकमज्ञातज्ञापनमप्रवृत्तप्रवर्त्तनं च (२) कुप्येयाताम् । शाखान्तरे त्वध्येतृपुरुषभेदादेकत्वेपि नौत्सर्गिकविधित्वव्याकोप इति । अशक्तिरपि न भेदहेतुः स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वशाखायामध्ययननियमः । ततश्च शाखान्तरीयानर्थानन्येभ्यस्तद्विधेभ्यो ऽधिगम्योपसंहरिष्यति । समाप्तिश्चैकस्मिन्नपि तत्संबन्धिनि समाप्ते तस्य व्यपदिश्यते । यथा ऽऽध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्टोमस्य समाप्तिं व्यपदिशन्ति ज्योतिष्टोमः समाप्त इति । तस्मात्समाप्तिभेदोपि न साधनमुपासनाभेदस्य । तदेवमसति बाधके चोदनाद्यविशेषात्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम् ।

(१) समाख्याइति—पा १ । २ ।
(२) चान्ययेति—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MH

कं चिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसाधितम् ।
वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमर्थमाह स्म सूत्रकृत् ॥
चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं(१) सूत्रम् ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

अत्रेदमाशङ्कते । भवतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गान्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति । तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमङ्गजातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरधिकारानपेक्षणाद् अपेक्षणे चाधिकमपि तत्र विधीयेत न च विहितं तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गवद्विहितमपि अशक्तौ यावच्छक्यमङ्गमनुष्ठातुं तावन्मात्र(२)जन्येनोपकारेणोपक्षतं भवत्येवमिहाप्यङ्गान्तराविधानादेव भविष्यतीति । एवं प्राप्ते उच्यते। सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते गृहमेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते । नहि तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधादवश्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनत्वासंभवादुपकारावच्छेदः कल्प्यते । प्रकृतोपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आज्यभागविधानात् । गृहमेधीयेष्युपकारावच्छेदः स्यादिह तु शाखान्तरे कतिपयाङ्गविधानं तानि विधत्ते नेतराणि परिसंचष्टे। न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते आ-

(१) सिद्ध्यर्थमिति—पा० १ ।
(२) तावन्मात्राङ्गजन्येनेति—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

ज्यभागवत्तन्मात्रविधानम्। तस्मात्तत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्गसङ्गम औत्सर्गिको ऽसति बलवति बाधके नापवदितुं युक्त इति ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

द्वया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः शास्त्रजन्यया सात्विक्या बुद्ध्या संपन्ना देवास्ते हि दीव्यन्तइति देवाः शास्त्रयुक्त्यपरिकल्पितमतयः। तामसवृत्तिप्रधाना असुरा असुभिः प्राणैरनिन्द्रियैरगृहीतैस्तेषुतेषु विषयेषु रमन्तइत्यसुरा अत एवते ज्यायांसो यतो ऽमी तत्त्वज्ञानवन्तः कानीनसास्तु देवाः। अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य। प्राणस्य प्रजापतेः सात्विकवृत्त्युद्भवस्तामसवृत्त्यभिभवः कदा चित्। कदा चित्तामसवृत्त्युद्भवो ऽभिभवश्च सात्विक्या वृत्तेः सेयं स्पर्द्धा। ते ह देवा ऊचुः। हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम असुरान् जयामास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथलक्षणसामभक्त्युपलक्षितेनौद्गात्रेण कर्मणेति। ते ह वाचमूचुरित्यादिना संदर्भेण वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामासुरपाप्मविरुद्धतया निन्दित्वा अथ हेममासन्यमास्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं मुख्यं प्राणं प्राणाभिमानवतीं देवतामूचुस्त्वन्न उद्गायेति। तथेत्यभ्युपगम्य तेभ्य एव प्राण उदगायत् ते सुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नो ऽस्मान् देवा अत्येष्यन्तीति। तमभिद्रुत्य पाप्मना ऽविध्यन्नसुराः। यथाश्मानमृत्वा प्राप्य मृदा लोष्टो वा विध्वंसतएवं विध्वंसमाना विध्वञ्चो ऽसुरा वि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

नेषूः । तदेतत्संक्षिप्याह । "वाजसनेयक" इति । तथा छान्दोग्येप्येतदुक्तमित्याह । "तथाछान्दोग्येपी"ति । विषयं दर्शयित्वा विस्पष्टयति "तत्र संशय"इति पूर्वपक्षं गृह्णाति "विद्यैकत्वमिति" पूर्वपक्षमाक्षिपति "ननु न युक्तमिति" एकत्रोद्गातृत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोद्गानत्वेन क्रियाकर्त्रोश्च स्फुटो भेद इत्यर्थः । समाधत्ते "नैष दोष"इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमानं किंचल्लक्षणया नेतव्यम् न केवलं शाखान्तरे । एकस्यामपिशाखायां दृष्टमेतन्न च तत्र विद्याभेद इत्याह । "वाजसनेयकेपि चे"ति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुग्रहाय चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति पूर्वपक्षः ।

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

बहुतरप्रत्यभिज्ञानेपि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहारवर्णनादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोद्गीथस्य पुनःपुनः सङ्कीर्तनात् लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्याभेद इति राद्धान्तः । ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादि गुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य । तथाहि । भूतपृथिव्योषधिपुरुषवाक्ऋक्सामां पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया सारतयोक्तं । तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार उक्तः छन्दोग्ये । "न च विवक्षितार्थभेद" इति । एकत्रोद्गीथोद्गातारावुपास्यत्वेन विवक्षितावेकत्र तदवयव ओङ्कार इति । तथा ह्यभ्युदयवाक्य"इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

एवं हि श्रूयते ऽवि वाएतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयति अस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये त्वोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रपते चरुमिति। तत्र सन्देहः किं कालापराधे यागान्तरमिदं चोद्यतेऽत तेष्वेव कर्मसु प्रकृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति। एष तावदत्र विषयः। अमावास्ययामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसंस्कारः। दध्यर्थश्च दोहः। प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तात्विकः। यस्य तु यजमानस्य कुतश्चिन्निमनिबन्धनाच्चतुर्दश्यामेवामावास्यायुद्दौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते। तत्रेदं श्रूयते यस्य हविर्निरुप्तमिति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य पुनस्तदहरेव वेद्युद्धरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः। तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शाच्चोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधीयतइति। तत्र हविर्भागमात्रश्रवणाच्चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम्। यदि हि पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव कर्म तद्विष्कमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात्। अत्र पुनस्त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात्। अनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

वतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमलब्धावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत् । अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन्कर्मणि दध्नस्तण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासम्बन्धस्य विधातव्यः । चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् । तथाप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत । कर्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकेनैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । दर्शस्तु लुप्यते कालापराधादिति प्राप्तउच्यते, न कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । चर्वर्थस्य चार्थप्राप्तेः । भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वाक्यान्तरप्राप्तन्तण्डुलानां त्रेधात्वमनूद्य विभजेदित्येतावद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते । तण्डुलानिति त्वविवक्षितं हविरुभयत्ववत्तथा च ये मध्यमा इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववद्देवतासम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि अप्रत्यूहं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथा च द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानाद्देवतान्तरसम्बन्धेपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्च समाप्तेपि नैमित्तिकाधिकारे नित्याधिकारसिद्ध्यर्थं तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरुमिति चरुसम्पन्न्यर्थयोर्विधानं तयोरप्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषणप्रथनं पुरोडाशपाकादि दधिपयसी च प्राप्तानि तत्राभ्युदयनिमित्ते दधियुक्तानाम्पयोयुक्तानाञ्च तण्डुलानां विभजेदिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यै-र्देवतान्तरसम्बन्धः कृतः । न च प्रभूतदधिपयःसंसक्तैरल्पैस्त-ण्डुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति । इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रथनस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाको ऽपवादभावा-त्तथा चार्थप्राप्तश्चोद्यते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम् । प्रकृताधिकारावगमबलादस्यापि न्याय्यत्वादिति । तस्मात्त-देवेदं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धं, पशुकामवाक्ये त्व-पूर्वकर्मविधिरभ्युदयवाक्यसारूप्येपि यः पशुकामः स्यात्सो-मावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात्, ये स्थविष्ठास्तानग्नये स-निमतेष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपि-विष्टाय श्रपयेच्चरुम् । ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमि-ति । अत्र हि अमावास्यायामिष्ट्वेति समाप्ते यागे पशुकामे-ष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणो ऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम् । परोवरीयस्त्वादिवद्, यथोद्गीथोपासनासाम्येपि आदि-त्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनातः परोवरी-यस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । पर-स्मात्परश्च वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः परमात्म-रूपः संपन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिमुद्गीथे भा-वयितुमाकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानित्याकाशशब्देन प-रमात्मानं निर्दिशति ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

स्फुटतरे भेदावगमे सञ्ज्ञैकत्वं नाभेदसाधनमतिप्रसङ्गा-पातात् । अपिच श्रुत्यक्षरालोचनयाभेदप्रत्ययोऽन्तरङ्ग-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

स्थानपेक्षश्च। संज्ञैकत्वं तु श्रुतिबाह्यतया बहिरङ्गं च पौरुषेयतया सापेक्षञ्च। तस्माद्दुर्बलं नाभेदसाधनायालमिति॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम्॥९॥

"अध्यासो नामे"ति। गौणी बुद्धिरध्यासः। यथा माणवके ऽनिवृत्तायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति। एवं प्रतिमायां वासुदेवबुद्धिनाग्नि च ब्रह्मबुद्धिस्तथोंकारउद्गीथबुद्धिव्यपदेशाविति। अपवादैकत्वं विशेषणानि चोक्तानि। एकार्थेपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते। यथा वैश्वदेव्यामिक्षा विन्दंज्ञानमानव्याख्यायाञ्च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः करीपिकः कोकिल इति। विप्रतिपन्नध्यवसायलक्षणं पक्षं गृह्णाति। "तत्रान्यतमे"ति। सिद्धान्तमाह। "इदमुच्यते व्याप्तेश्च"। प्रत्यनुवाकमृत्यृचमुपक्रमे च समाप्तौ चोंकारः सर्ववेदव्यापीति किङ्कृतोयमोंकारस्तत्तदाप्त्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै तस्मै कामावाप्त्यादिफलायोपास्यत्वेनाधिक्रियतइत्यपेक्षाया मुद्गीथपदे नेति विशिष्यते। उद्गीथपदेनोंकाराद्यवयवघटितसामभक्तिभेदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्तेस्तत्सम्बन्ध्यवयव ओंकारो लक्ष्यते, न पुनरोंकारेणावयविन उद्गीथस्य लक्षणा। ओंकारस्यैवोपरिष्टात्तु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात्। दृष्टश्च समुदायशब्दोवयवे लक्षणया यथा ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति तदेकदेशदाहे अध्यासे तु लक्षणा फलकल्पना च। तथा ह्याप्त्यादि गुणकप्रणवोपासनादिदमुद्गीथतोपासनम्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

णवस्यान्यत्रचाप्यादिउपासनेष्विवफलं श्रूयते । तस्मात्कल्पनीयम् । उद्गीथसम्बन्धिप्रणवोपासनाधिकारपरे वाक्ये परार्थे नायं दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बलीयसी लाघवात् । लक्षणया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य वाक्यार्थेन्तर्भावो ऽधिकरणतया । गौर्वाह्लीक इत्यत्र तु गोसम्बन्धितिष्ठन्मूत्रपुरीषादिलक्षणया न तत्परत्वं गोशब्दस्य । अपि तु तत्कक्षाध्यवसितनङ्गुष्युक्तवाह्लीकपरत्वमिति गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वं तदिदमुक्तं "लक्षणायामपि त्वि"ति गौण्यपिवृत्तिर्लक्षणावयवत्वाल्लक्षणोक्ता । यद्यपि वैश्वदेवीपदमामिक्षायाम्प्रवर्तते तथाप्यर्थभेदः स्फुटतरः । आमिक्षापदं हि रूपेणामिक्षायाम्प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदन्तु तस्यामेव विश्वदेवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्येकार्थ्ये । न च व्याख्यानमुभयोरपि प्रसिद्ध्यर्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥१०॥

एवं शब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थत्वात्साक्षाच्छब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानात् शाखान्तरगतस्य चानुक्रमतया सन्निधानाभावान्न कौषीतकिप्राणसंवादवाक्ये प्राणस्य वसिष्ठत्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सत्यं सन्निहितं परामृशति एवङ्कारो न तु शब्दोपात्तमात्रं सन्निहितम् । किन्तु यच्छब्दाभिहितार्थनान्तरीकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति इत्यव्यभिचारितक्रतुसमन्वया जुव्होपस्थापितः क्रतुः । तस्मादुपास्यफलप्रत्यभिज्ञानात्तद्व्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि बुद्धौ सन्निधानात्प्रकृतपरामर्शिनैवंकारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौषीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवंकारेण शक्यते परामृष्टुम् । तथाप्यभ्युपेत्यापि ब्रूम इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं "तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयेपि ब्राह्मणगतेनैति श्रुतद्वानि"रिति। केवलस्य श्रुतस्य द्वानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहितमन्यत् ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

गुणवदुपासनाविधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थमिदमधिकरणम् । यथैकस्य ब्रह्मणः सम्पद्दामत्वादयः सत्यकामादयश्च गुणा न सङ्कीर्येरन् । एवमानन्दविज्ञानत्वादयो विभुत्वनित्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्कीर्येरन् । तत्सङ्कैर्वा सम्पद्दामत्वादयोपि सत्यकामादिभिः सङ्कीर्येरन् । नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चानुष्ठेयतया चाव्यवस्थाव्यवस्थे व्यवतिष्ठेते । वस्तुधर्मो हि यावद्वस्तु व्यवतिष्ठते । नासावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम् । विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतन्त्रः पुरुषप्रयत्नश्च यत्र यावद्गुणविशिष्टे ब्रह्मणि चोदितः स तावत्येवावतिष्ठते नाविहितमपि गुणं गोचरीकर्तुमर्हति । तस्य विधितन्त्रत्वाद्विधेश्च व्यवस्थानात् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्वात्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

तयोक्ता यत्रयत्र ब्रह्म श्रूयते तत्रतत्रानुक्ता अपि लभ्यन्ते। संपदामादयस्त्वोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविध्यवतिष्ठन्ते न तु यथावस्थिति सिद्धम्। प्रियशिरस्त्वादीनां तूपास्यत्वमारोप्य न्यायो दर्शितः। तस्य तु विषयः संपदामादिरुक्तः। मोद(१)नमात्रं मोदः प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ताविमौ परस्परापेक्षावुपचयापचयौ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां परत्वं प्रतिपिपादयिषितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम्। तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्रतिपादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्तत्परत्वे च संभवति न तत्तदतिक्रमे सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्याय्यम्। न च प्रयोजनाभावादसंभवः। सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यानप्रयोजनत्वात्। तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः। तथा हि स्मृतिः ॥

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते। इति

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्थादीनां परत्वपराण्येतानि वाक्यानीति प्राप्ते, उच्यते।

(१) मोदमात्रमिति—पा. १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIT

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्येष तावत्संदर्भो वस्तुतत्व-प्रतिपादनपरः प्रतीयते नाध्यानविधिपरः । तदश्रुतेः । तदत्र यत्प्रत्ययस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्वं सर्वेषाम्। दृष्टं च विष्णोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसा-रकारणाविद्योपशमः । तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्यासोपशमल-क्षणत्वेन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम्। न च दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पना न्या-य्या। न च परमपुरुषार्थहेतुपरत्वे संभवति अवान्तरपुरुषा-र्थतोचिता । तस्मादृष्टप्रयोजनवत्त्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादनार्थो-यं संदर्भ इति गम्यते । किं चादरादप्ययमेवास्यार्थ इत्या-ह । "अपि च परप्रतिषेधेने"ति । नन्वत्राध्यानविधिर्ना-स्ति तत्कथमुच्यते आध्यानायेत्यत आह । "आध्यानाये"ति ।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात्प्रमाणानां विशेषतस्त्वाग-मस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वा-वधारणात् । वस्तुतश्च दुरधिगमत्वात् । अर्थादीनां च सुगमत्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुते-राशयातिशय इवाशयातिशयः । तत्तात्पर्यतेति यावत् । किं च श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्व-रूपेण विवक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह । "अपि च सो-ध्वनः पारमाप्नोति"इति ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकदृष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता । परमेश्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

रद्धिरण्यगर्भकर्तृकोपलब्धा सेयमिह महाभूतसर्गमनभिधाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गमयति । परमेश्वरसर्गस्य महाभूताकाशादित्वादस्य च तद्वैपरीत्यात् । अस्ति हि तस्यैवैकस्य विकारान्तरापेक्षयाग्रत्वमस्ति चेक्षणम् । अपि चैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता । तदनुसाराद्प्येतदेव विज्ञायते अपि च ताभ्यो गामानयेदित्यादयश्च व्यवहाराः श्रुत्योक्ता विशेषवत्त्वपरमात्मस्तु प्रसिद्धाः । ततोऽप्यवान्तरेश्वर एव विज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगस्त्वात्मापि दृष्टस्तस्मादपरात्माभिलापोयमिति प्राप्तउच्यते । परमात्मनो गृहीतिरिह यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिषु । तस्मादुत्तरात्स ऐक्षतेतीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणादात्मेत्यवधारणाच्च । एतदभिसंधितम् । मुख्यं तावत्सर्गात्प्राक्केवलत्वमात्मपदत्वं स्रष्टृत्वं च परमेश्वरस्यात्र भवतः । तदसत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । न च महाभूतसृष्ट्यनभिधानेन लोकसृष्ट्यभिधानमनुपपत्तिबीजम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा क्वचित्तेजःपूर्वकसृष्ट्यभिधानं न विरुध्यते एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति दर्शनात् । आकाशं वायुं सृष्टेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्ध्यर्थम श्रुतोपलब्धौ यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादिके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIT

सर्गस्य प्रैथिल्यमादरणीयम्। अपि च स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणो वेदराशिरध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थाभिधानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथानुमन्यतेतराम्। यथा चास्य ब्रह्मगोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे तदिदमुक्तम्। "योप्ययं व्यापारविशेषानुगम" इति। न लोकसर्गोपि हिरण्यगर्भव्यापारोपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैवोक्तम्। तस्मादात्मैवाग्रइत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण चेश्वरेण मध्ये परामर्शादुपरिष्टाच्च भेदजातं मद्दाभूतैः सद्दानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण उपसंद्दाराद्ब्रह्माभिलापत्वमेवास्येति निश्चीयते। यत्र तु पुरुषविद्यादिश्रवणं तस्य भवेत्त्वन्यपरत्वं गत्यन्तराभावादिति सर्वमवदातम्। अपरः कल्पः। सदुपक्रमस्य संदर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमैकार्थ्यमाहो स्विदर्थभेदः। तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मनि चात्मनि च प्रवृत्तेर्नात्मार्थत्वं किं तु समस्तवस्त्वनुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्भिन्नार्थत्वम्। स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंद्दार उपक्रमानुरोधेन संपत्त्यर्थतया व्याख्येयः। तद्धि सत्तासामान्यं परमात्मतया संपादनीयम्। तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं मद्दासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादित्येवं प्राप्तउच्यते। आत्मगृद्दीतिर्वाजसनेयिनामिव छान्दोग्यानामप्युत्तरात्स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात्। अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं सत्त्वं त्वात्मधातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सन्निति। अभ्युपेत्याह सच्छब्दस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

सत्तासामान्याभिधायित्वात्प्रतिव्यक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते । निर्णीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्णना न पुनः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः । अपि च संपत्तौ फलं कल्पनीयम् । न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसंभवः । न खल्वारादृष्टे ज्ञाते श्रिंशपाद्यस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमनात्मार्थत्वे स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यात्मार्थत्वमेवेति सिद्धम् । अत्र च पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्मभावनेति ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह "छन्दोगा वाजसनेयिनश्चे"ति । अननं प्राणनं अनः प्राणः तं प्राणमनग्नं कुर्वन्तः अनग्नताचिन्तनमिति मन्यन्तइति मननं ज्ञानं तज्ज्ञानपर्यन्तमिति चिन्तनमुक्तम् । संशयमाह "तत्किमि"ति । खुरवमात्रेणापातत उभयविधानपक्षं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमाजम्बते पूर्वपक्षी । "अथ वाचमनमेवे"ति । यद्येवमनग्नतासंकीर्तनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह । "तस्यैव तु स्तुत्यर्थमि"ति । अयमभिसंधिः । यद्यपि स्मार्तं प्रायत्यार्थमाचमनविधानमस्ति तथापि प्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तदङ्गत्वेनाप्राप्तमिति विधानमर्थवङ्गवति अनृतवदनप्रतिषेध इव स्मार्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गतयार्थवानिति । राद्धान्तमाह "एवं प्राप्त"इति । चोदयति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

"नन्वियं श्रुति"रिति। परिहरति। "ने"ति। तुल्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नातुल्यार्थयोरित्यर्थः। अभिप्रायस्थं पूर्वपक्षबीजं निराकरोति। "न चेयंश्रुति"रिति। क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरनृतवदनप्रतिषेधयोर्युक्तमपौनरुक्त्यम्। इह तु स्मार्तमाचमनं सकलकर्माङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तेनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम्। न च स्मार्तस्यानेन पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति। मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाकरोति। "अत एव नोभयविधानम्"। युक्त्यन्तरमाह। "उभयविधाने चे"ति। उपसंहरति। "तस्मात्प्राप्तमेवे"ति। "न चायमनग्नतावाद"इति। स्तोतव्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यतइत्यर्थः। अपि च मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं श्रूयते। न चानग्नतासंकल्पोन्यतः प्राप्तो यतः स्तावको भवेत्। न चाचमनमन्यतोप्राप्तं येन विधेयं सत्स्तुत्येतेत्याह। "स्वयं चानग्नतासंकल्प्यस्ये"ति। अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितं तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगतित्वे सत्यनेकार्थता कल्पते। संकल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायं दोष इत्याह। "न चैवं सत्येकस्याचमनस्ये"ति। अपि च दृष्टिचोदनासाहचर्याद्दृष्टिचोदनैव न्याय्या न चाचमनचोदनेत्याह। "अपि च यदिदं किंचे"ति। यथा हि प्रवादिमर्यादस्यान्नस्यात्तुमशक्यत्वादन्नदृष्टिश्चोद्यते एवमिहाप्यपां परिधानासंभवाद्दृष्टिरेव चोद्यतइत्यन्नदृष्टिविधिसाहचर्याद्गम्यते। अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्ट्यभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शाब्दद्दश्यनान्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

रीयकतया साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहारस्त्वध्याहरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति विशेषः । किं च छान्दोग्यानां वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेशः । एवं यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्हिलयवाग्वा वा जुहुयादितिवद्विधित्वमविवक्षितम् । मन्यन्तइति त्वप्राप्तार्थत्वात्समिधो यजतीत्यादिवद्विधिरेवेत्याह । "अपि चाचमन्ती"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

इहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । द्वयोर्विद्याविध्योरेकशाखागतयोरगृह्यमाणविशेषतया कस्य को मुख्योनुवाद इति विनिश्चयाभावादज्ञातज्ञापनाप्रवृत्तप्रवर्त्तनारूपस्य च विधित्वस्य स्वरससिद्धेरुभयत्रोपासनाभेदः । न च गुणान्तरविधानायैकत्वानुवाद उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्ते,उच्यते । नैककर्म्यमेकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । न चागृह्यमाणविशेषता यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्रच्छत्रचामरपताकाहास्तिकाश्वीयशाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककार्पाणिकप्रासिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न तु कतिपयगजवाजिपदातिभाजि तदमात्ये,तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानदार्ढ्यार्थत्वात् । अस्तु वा ऽस्मि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

न्नित्यानुवादो नच्चानुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वम् । अनुवादमात्रस्यापि तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यके ऽप्युपासनं तद्गुणेनोपसंहारादिवदिति सिद्धम् ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

यद्येकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां सङ्करः तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदान्मण्डलद्वयवर्तिन उपनिषदोरपि सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति च प्रकृतपरामर्शत्वाच्छेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात् अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्पूर्ववद्गुणसङ्कर इति प्राप्तउच्यते ।

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवं स्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मात्रसम्बन्धित्वाच्च धर्माणाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । नहि दण्डिनं पुरुषमानयेत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा चाचार्यस्य गच्छतो ऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति तस्मान्नोपनिषदोः संकरः किंतु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अतिदेशाद्प्येवमेव तत्त्वे हि नातिदेशः स्यादिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान।
ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं कः ॥

ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे आस यद्यपि नासुतासु शाण्डिल्यादिविद्यास्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं सम्भृत्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्यायतनभेदः प्रतिभाति। तथापि ज्यायान् दिव इत्यादिना सन्दर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यासु च विद्यास्वायतनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञासंभवात्। संभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु। मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानपि तत्राश्रुतान् गुणानुपसंहारयति न त्विह संभृत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति। या तु का चिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्यास्तत्प्रकरणाधीनत्वात्तावन्मात्रं ग्रहीष्यते नैतावन्मात्रेण सम्भृत्यादीननुक्रष्टुमर्हति। तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम्। ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम्। भूयसीनामैक्यप्रसङ्गात्। तदिदमुक्तं "सम्भृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचरास्ये"ति। तस्मात्सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तदिदं सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावान्न शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंहियतइति सिद्धम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥२४॥

पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम् । न च विदुषो यज्ञस्येति न सामानाधिकरण्यसम्भवः । यज्ञस्यात्मेत्यात्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतनत्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यसम्भवः । तस्मात् पुरुषयज्ञत्वाविशेषान्मरणावभृथत्वादिसामान्याच्चैकविद्याध्यवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । यादृशं ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायुषश्च त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अग्निग्निषादीनां च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां न तावत् पुरुषे यज्ञसम्पत्तिः । नह्यात्मा यजमान इत्यत्रायमात्मशब्दः स्वरूपवचनः नहि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति । कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोश्चैक्यानुपपत्तेः यज्ञकर्मणोश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विद्वत्त्वं चोपपद्यते । तथा चायमर्थः । एवं विदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी यज्ञः तस्य सम्बन्धितया यजमान आत्मा तथा चात्मनो यजमानत्वं च विद्वत्सम्बन्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथात्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम् । न च सत्यां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात् पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तया तावन्न साम्यम् । न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

च पत्नीयजमानवेदविद्यादिसम्पादनं तैत्तिरीयाणामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसम्पत्तिरप्येषां विलक्षणैव । तस्माद्भूयो वैलक्षण्ये सति न किञ्चन्मात्रसालक्षण्यादिद्यैकत्वमुचितमतिप्रसङ्गात् । अपि च तस्यैवं विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेयं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवं विदुष इति श्रवणात् पूर्वोक्तपरामर्शात् तत्फलत्वश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचितमित्याह । "अपि च ससंन्यासामात्मविद्यामि"ति । उपसंहरति । "तस्मादि"ति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

विचारविषयं दर्शयति । "आथर्वणिकानामि"ति । आथर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे तेते मन्त्रास्तानितानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाम्नातानि । संशयमाह । "किमिम"इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । "उपसंहार एषां विद्यास्वि"ति । सफला हि सर्वा विद्या आम्नातास्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि च समाम्नातानि फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायाद्विद्याङ्गभावेन विज्ञायन्ते । चोदयति । "नन्वेषामि"ति । नन्वत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नहि यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदादयः समाम्नातास्तथा काञ्चिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाम्नातानि । न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसन्निधानमात्रात्तादर्थ्यसम्भवः । न च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सन्निधिर्विशेषसम्बन्धाय भवेदित्यर्थः । समाधत्ते । "बाढमनुपलभमाना अपी"ति । मा नाम भूत् फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा । मन्त्राणां तु स्वाध्यायविद्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकाङ्क्षतां सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिबन्धनो रक्तपटन्यायेन सम्बन्धः । तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वात्तादर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्मणां च । न च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृयज्ञवत्स्वर्गः कल्पनास्पदं फलवत्सन्निधानेन तदवरोहात् । "अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यादि"ति । इदं खलु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सन्निधाने श्रुतमनाकाङ्क्ष्या साकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धुमसामर्थ्यात् । तस्या अप्याकाङ्क्षामुत्थापयति । उत्थाप्य चैकवाक्यतामुपैति । असमर्थस्य चोपकारकत्वानुपपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः कल्पयति । न च सत्यपि सामर्थ्ये तच्च श्रुत्या अविनियुक्तं सदङ्गतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुतिमर्थापत्त्या कल्पयति । आक्षिपति । "ननु नैषां मन्त्राणामि"ति । प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितो ऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्यत्र । न च विद्यासम्बद्धं कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीमः । यद्यपि च प्रवर्ग्यो न किञ्चिदारभ्य श्रूयते । तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते । पुरस्ताद्उपसदां प्रवर्ग्येण प्रचर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

न्तीति । उपसदां जुह्वदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात् । यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सन्त्युपसदः । तथापि तत्रानुमानिको ज्योतिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया ज्योतिष्टोमाङ्गतैव वाक्येनावगम्यते । अपि च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसदक्तद्विकृतावपि प्राप्तिः । प्रकृतौ वा अदिरुक्तत्वादिति न्यायाज्ज्योतिष्टोमे एव विधानमुपसदा सह युक्तं, तदेतदाह । "कथं च प्रवर्ग्यादीनी"ति । सन्निधानादर्थविप्रकर्षेण वाक्यं बलीय इति भावः । समाधत्ते । "नैषदोषः, सामर्थ्यं तावदि"ति । यथा अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रे अग्नयेनिर्वपामिपदे परं कर्मसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदेकवाक्यतया यथाकथञ्चिद्व्याख्यानमेवमिहाऽपि हृदयपद्मोपासनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदान्तराणि गौण्या लक्षणया च वृत्त्या कथञ्चिन्नेयानीति नासमवेतार्थता मन्त्राणाम् । न च मन्त्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यतइत्याह । "दृष्टस्योपासनेष्वि"ति । यद्यपि वाक्येन बलीयसा सन्निधिर्दुर्बलो बाध्यते तथापि विरोधे सति। न चेहाऽस्ति विरोधः । वाक्येन विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना विद्यायामपि विनियोगसम्भवात् । यथा ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसफलोऽपि बृहस्पतिसवो वाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । अत्र हि क्रः समानकर्तृकत्वमवगम्यते धातुसम्बन्धे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

प्रत्ययविधानात्। धात्वर्थान्तरसम्बन्धश्च कथं च समानः कर्त्ता स्यात्। यद्येकः प्रयोगो भवेत्। प्रयोगाविष्टं हि कर्तृत्वम्। तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम्। तस्मात्समानकर्तृकत्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोर्धात्वर्थान्तरसम्बन्धाच्च। न च गुणप्रधानभावमन्तरेणैकप्रयोगता सम्बन्धश्च। तत्राऽपि वाजपेयस्य प्रकरणे समाम्नानाद्वाजपेयः प्रधानम्। अङ्गं बृहस्पतिसवः। न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्राङ्गप्रधानभावप्रसङ्गः। नह्येतद्वचनं कस्य चिद्दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समाम्नातम्। तथा च द्वयोः साधिकारतया अगृह्यमाणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षया लाक्षणिकं समानकर्तृकत्वमित्यदोषः। यदि तु कस्यां चिच्छाखायामारभ्याधीतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति। तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभिज्ञानमिति युक्तम्। तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारतया प्रतीतं समप्रधानत्वमत्यक्तं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तत्त्यागो भवेत्। तस्मात्काजार्थोऽयं संयोग इति सिद्धम्। सिद्धान्तमुपक्रमते "एवं प्राप्त"इति। हृदयं प्रविध्येत्ययं मन्त्रः स्वरसतस्तावदाभिचारिककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधदुपलभ्यते। तदस्याभिधानसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाद्बलीयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमात्,तस्माल्लिङ्गेन सन्निधिमपोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते। यद्यपि चोपासनात्व हृदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम्। तथापि तद्धितरेषां सर्वेषामेव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

पदानामसमवेतार्थत्वम्। आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवायइति किमेकपदसमवेतार्थता करिष्यति। न च सन्निध्युपगृहीतासूपासनासु मन्त्रमवस्थापयतीति युक्तम्। हृदयपदस्याभिचारेऽपि समवेतार्थस्येतरपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाणसञ्चितस्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना चालयितुमशक्यत्वादेवं देवसवितः प्रसवयज्ञमित्यादेरपि यज्ञप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वे सिद्धे जघन्यो विद्यासन्निधिः किं करिष्यति। एवमन्येषामपि श्वेताश्वइत्येवमादीनां केषां चिल्लिङ्गेन केषां चिच्छ्रुत्या केषां चित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति कस्मात्पुनः सन्निधिर्लिङ्गादिभिर्बाध्यते इत्यत आह। "दुर्बलो हि सन्निधि"रिति। प्रथमतन्त्रगतोऽर्थः स्मार्य्यते। तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे किं बलीय इति चिन्ता। अत्रोदाहरणम् अस्त्यैन्द्री ऋक् कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र इत्यादिका। श्रुतिर्विनियोक्ती ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति। अत्र हि सामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गादिन्द्रे विनियोगः प्रतिभाति। श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या ऋचः शेषत्वमवगम्यते। यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीस्तुचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः। यद्यपि चैन्द्र्येति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या इन्द्रं प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरविरोधः। पदान्तरसम्बन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु श्रुतेः। तत्र च विपरीतं बलाबलम्। तथापि श्रुतिवाक्ययोरुपतो व्यापारभेदाद्दोषः द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MII

विभक्तितया क्रियां प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके क्रियां प्रति हि कर्मणः शेषित्वं करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च क्रियां प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्रात्प्रतीयेते इति श्रौते। सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषे ऽवस्थाप्यते। सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धो वाक्यगोचरः शेषशेषिभावस्तु श्रौतः, तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन विरुध्यतइति श्रुतिलिङ्गविरोधे किं लिङ्गानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सप्तम्यर्थे व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्र्येन्द्र उपस्थेय इति। आहो श्रुत्यनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम्। प्रभवति हि स्वोचितायां क्रियायां गार्हपत्यइतीन्द्र इन्दतैश्वर्यवचनत्वादिति, किं तावत्प्राप्तं श्रुतेर्लिङ्गं बलीय इति। नो खलु यत्रासमर्थं तच्छ्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोक्तुं शक्यते। यथा अग्निना सिञ्चेत् पायसा दहेदिति। तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियोक्तव्यम्। तच्चास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते। तथाहि। विदितपदतदर्थः कदाचनेत्यृचः स्रष्टमिन्द्रमवगच्छति। शब्दाच्चैन्द्र्येत्यतः, तस्माद्दारुदहनस्येव दहनस्य सलिलदहने विनियोगो गार्हपत्ये विनियोग ऐन्द्र्याः। न च श्रुत्यनुरोधाज्जघन्यामास्थाय वृत्तिं सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्रतम्। सामर्थ्यस्य पूर्वभावितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात्। तस्मादैन्द्र्येन्द्र एव गार्हपत्यसमीपउपस्थातव्य इति प्राप्ते अभिधीयते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तृता ।
श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता । ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति लिङ्गज्ञानापेक्षत्वाद्दुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । श्रुति(१)र्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम् । अवगते तु ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्प्यते । तच्छ्रुतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यम् । न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयतइति श्रुतिविनियोगात्परांचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनावस्थापनीया । लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोक्त्रीं कल्पयित्वा श्रुतिम् । तथाहि । न स्वरसतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किं त्वीदृगिन्द्र इति तस्य तु प्रकरणान्नानसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितैदमर्थ्यस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायामपि औतादिनियोगात्कल्पनीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तदर्थो विनियोगः । नहि श्रुतमनुपपन्नं श्रव्यमर्थेनोपपादयितुम् । नहि चयो ऽत्र ब्राह्मणाः कठकौण्डिन्याविति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरेणोपपादयन्ति उपपादयतो वा ननोपहसन्ति शाब्दाः माठरश्चेति तु आवयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थसमुत्थानानुपपत्तिः श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमा-

(१) श्रुतिर्हि—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

त्वेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकसिद्धम् । न च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ युज्येते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकविरोधात् । तस्माद्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च यावल्लिङ्गादिनियोजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापारस्तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाङ्क्षं प्रकरणमिति कस्यानुपक्षया लिङ्गं विनियोक्तीं श्रुतिमुपकल्पयेत् । मन्त्रसमाम्नानस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगश्रुत्योपपादितत्वात् । यथाऽऽहुः ।

यावद्ज्ञातसन्दिग्धं ज्ञेयं तावत्प्रमित्सते ।

प्रमिते तु प्रमातॄणां प्रमौत्सुक्यं विचक्षते ॥ इति ।

तस्मात्प्रतीतश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमां वृत्तिमजहज्जघन्यायाऽपि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधो, यथा 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सूत्रेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदाम्बते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेधसुमनस्यमान'इति । किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य, उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सीदेत्येवमादिस्तु पुरोडाशासादनइति । यदि वाक्यं बलियः कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र सूत्रेवं कल्पयामीत्येतदपेक्षो हि तस्मिन्सीदेत्यादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति यत्तत्कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति, किं तावत्प्राप्तम् । लिङ्गाद्वाक्यं व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

लीय इति, उभयत्र क्रत्वस्य विनियोग इति। इह हि यत्तत्पदसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम्। यथा देवस्यत्वेतिमन्त्रे ऽग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना। तदेवं प्रतीतैकवाक्यता निर्वाप्याय तदनुगुणतया सामर्थ्यं कृत्स्नं सन्न तद्व्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्तदनुगुणमेव कल्पयेत्। तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वात्सदनकरणे च पुरोडाशासादने च क्रत्वङ्ग एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तउच्यते। भवेदेतदेवं यद्येकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु अवधृतसामर्थ्यानां पदानां प्रश्लिष्टपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैक्येनैकवाक्यत्वावधारणम्। यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे साकाङ्क्षाणि तान्येकं वाक्यम्। अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रेषु प्रकाश्यमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधाने तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्राः समर्थाः प्रकाशयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सीदेत्यादिः। ततश्च यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते। तावत्प्रतीतं सामर्थ्यमेकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति। तथाच श्रुत्यैवैकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासीभ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

वति लिङ्गेन बाधनात्। यच्च तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थैकदिक्चिपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम्। यथाऽत्रैव स्योनन्तइत्यादीनाम्। तस्माद्वाक्यालिङ्गं बलीय इति सिद्धम्॥ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम्। अत्र च पदानां परस्परापेक्षावशात्कस्मिंश्चिद्विशिष्टैकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं, लब्धवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण सम्बन्धः प्रकरणम्। कर्त्तव्यायाः खलु फलभावनाया लब्धात्मलाभायाः करणाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। एतद्धि वचनं प्रकरणम्। तदेतस्मिन्स्वपदगणेन कियत्यप्यर्थे पर्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां समिधो यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः। समिदादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्ष्यमाणा विश्वजिन्न्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवादतो वा फलान्तराप्रतिलम्भेन दर्शपूर्णमासभावनां निर्वारयितुमीशते। तस्मात्तदाकाङ्क्षायामुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निर्वृण्वन्ति च निर्वारयन्ति च प्रधानम्। सोऽयमनयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संयोगः। तदेवंलक्षणयोर्वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः। तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावास्यादेवताः समाम्नाताः। ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागादिन्द्राग्नीशब्द उत्कृष्टो अमावास्यायां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

च समवेतार्थत्वात्प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं संदिह्यते किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवीवृधेथां महोज्यायोक्रातामिति तन्नोत्कृष्टव्यमुतेन्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोत्कृष्टव्यमिति । तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोपनीतदेवताकोपि शेषः प्रयोक्तव्यो ऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना प्रधानेतिकर्त्तव्यतात्वमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यतइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । भवेदेतदेवं यदि विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षते ऽन्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्तायाश्च नोत्कर्षः स्यातद्रूपाजोचनायां च यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्बलवदिप्रकृष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्रूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा ऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्क्त्वोत्कृष्यते परिशिष्टैस्तु प्रकरणस्येतिकर्त्तव्यतापेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणादाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णानां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयोर्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

भिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमाने विहते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विलीयन्तइति वाक्यबलीयस्त्वात्तद्देवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥ क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य सन्निधौ शौनःशेपोपाख्यानाद्यान्नातं तत्किं समस्तस्य राजसूयस्याङ्गमुताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं बलीयस्ततः समस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोभिषेचनीयस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तम् । नाकाङ्क्षामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामानय प्रासादं पश्येति गामित्यस्य क्रियामात्रापेक्षिणः पश्येत्यनेनापि सम्बन्धसम्भवादविनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सन्निधानंसम्बन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेनैव गामित्यस्य सम्बन्धो विनिगम्यते । न च सन्निधानमपि सम्बन्धकारणम् । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसन्निधानाविशेषान्मा भूदविनिगमना । तस्मादाकाङ्क्षा निश्चयहेतुर्वक्तव्या । अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धिवचनतया समुत्थिताकाङ्क्षस्यान्तिके यदुपनिपतितं सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्षं पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्त्तेः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभिधायिना खतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किं तु परेणापसार्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षेणेति । सत्यपि सन्निधाने आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः । तथा चाभाणकः । 'नग्नं नग्नेन सम्बध्यत'इति । तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्सन्निधाप्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

तावन्न सम्बध्यते । तथा सन्निहितमपि यावन्नाकाङ्क्ष्यते न तावत्सम्बध्यतइति द्वयोः सम्बन्धं प्रति समानबलत्वात् क्रमप्रकरणयोः समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशेपोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । राजसूयके कथंभावापेक्षा हि पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्त्तते तथा च अविच्छिन्ने कथंभावे यत्प्रधानस्य पच्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गतेति न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेपोपाख्यानादीनाम् । अभिषेचनीयस्य तु स्ववाक्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य सन्निधिपाठेनाकाङ्क्षोत्थापनीया यावत्तावत्सिद्धाकाङ्क्षेण राजसूयेनैकवाक्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्कृप्तया राजसूयैकवाक्यतया तदुपकारकतया सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यतया लिङ्गं कल्प्यते तावत्कृप्तलिङ्गे विनियोक्तीं श्रुतिं कल्पयति यावद्वाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र कल्प्यते तावत्कृप्तया श्रुत्या विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ सन्निधानपरिकल्पितमन्तरा विलीयते । प्रमाणाभावे ऽप्रतिभत्वात् । प्रकरणिनश्च राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसान्निध्येन तत्सन्निधेरकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बलत्वादिति सिद्धम् ॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम् । पौरोडाशिक इति समाख्याते काण्डे सान्नाय्यक्रमे च शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणइति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः, तत्र सन्दिह्यते किं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

समाख्यानस्य बलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य, आहो सान्नाय्यपात्राणां शुन्धने क्रमो बलीयानिति, किं तावत्प्राप्तम् । समाख्यानं बलीयइति । पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाशसम्बन्धिनीत्युच्यन्ते तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं काण्डं पौरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यया श्रुत्यैव साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्धने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः न सान्नाय्यपात्रशुन्धनइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । समाख्यानात्क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि । समाख्या न तावत्सम्बन्धस्य वाचिका किं तु पौरोडाशविशिष्टं काण्डमाह । तद्विशिष्टत्वान्यथानुपपत्त्या तु सम्बन्धः काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्द्वारेण च तन्मध्यपातिनो मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ सम्बन्धोऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु सम्बन्धमात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्यद्वौचिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणादितैदमर्थ्यस्य शौनःशेपोपाख्यानादिवच्चारादुपकारकतया प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मारणेन सामवायिकाङ्गत्वात् । तथा च यं कं चित्प्रकृतप्रयोगगतमर्थं प्रकाशयतो ऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविरुद्धमिति विशेषापेक्षायां सान्नाय्यक्रमः सान्नाय्यं प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनियोगं कल्पयितुमुत्सहते न तु समाख्यानम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि । समाख्यासम्बन्धनिबन्धना सती तत्सिद्ध्यर्थं सन्निधिमुपकल्पयति यावत्तावद्दैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते । यावच्च क्रतुना सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्प्यते । तावदितरच्च क्रतुयाकाङ्क्षयैकवाक्यता यावच्च क्रतुयाकाङ्क्षयैकवाक्यता तावदितरचैकवाक्यतया क्रतुयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चाचैकवाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरच्च लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः । यावदच्च लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरच्च क्रतुया श्रुत्या विनियोग इति तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः सव समाख्यानकल्पितं विच्छिन्नमूलत्वाद् लूयमानसस्यमिव निर्बीजं भवति पुरोडाशाभिधायकमन्त्रबाऊल्यात् . काण्डस्य पौरोडाशिकसमाख्येति मन्तव्यम् ।

एकद्विचिचतुष्पच्चवस्त्वन्तरयकारितम् ।
श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥

इत्यर्थविप्रकर्ष उक्तः । तत्रापि च

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेष उक्तो वृद्धैः । तदयं विस्तरादिभ्यतोऽपि प्रथमतन्त्रानभिज्ञानुकम्पया निष्पाविस्तरे पतिताः स्म इत्युपरम्यते । तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोरुपक्षतउपक्षयस्त्येवं मन्त्रावाम्नातौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्नुतः । उपक्षतइति लिङ्गतोनुज्ञामन्त्रो नानुज्ञापने उपक्षयस्त्रेति च लिङ्गतो ऽनुज्ञापने च मन्त्रोनानुज्ञायाम् । तदिह लिङ्गेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

क्रमं बाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते । यावद्धि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इति श्रकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः । तदुदिच्छापि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गेन चतुरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति । यद्यपि प्रथमतन्त्रएवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिच्छत्वविरोधो नहि लिङ्गेनाभिचारिककर्मसम्बन्धो विद्यासम्बन्धेन क्रमकृतेन विरुध्यते । न च विनियुक्तविनियोगलक्षणो ऽत्रविरोधो बृहस्पतिसवेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अथैष प्रतीतिविरोधो न च वस्तुविरोधः सविद्यायां विनियोगेऽपि तुल्यः । तस्मादविरोधाद्देवादिमन्त्रस्योपासनाङ्गत्वमित्यस्यभ्यधिका श्रद्धा । तत्रोच्यते । नहि(१)लिङ्गविरोधेन क्रमबाधो ऽभिधीयते, किं तु लिङ्गपरिच्छिन्नेन क्रमः कल्पनाक्षमः । प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्ताः क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाप्रणालिकया विनियुज्यते । तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादिते तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादर्थापत्तेः क्रमो न स्वोचितां प्रमामुत्पादयितुमर्हति प्रमित्वाभावादिति । बृहस्पतिसवस्य तु क्वाश्रुतिरेव धातुसम्बन्धाधिकारात्समानकर्तृकतायां विच्छिन्नसंयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोद्धुं स्वप्रमामिति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् ।"वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं

(१) नेह—पा० २ । ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

विनियोगान्तर"मिति । "अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य" इति । तुल्यबलतया वृहस्पतिसवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथग्युक्तितया परस्परापेक्षत्वादिति । सन्निधिपाठमुपपादयति । "अरण्यादिवचनादी"ति ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायने श्रूयेते(१)तत्राविवादः सन्निपाते यत्राप्युपायनमात्रश्रवणं तत्राऽपि नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृतयोः श्रुतं न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेन्न वेति संशयः । अत्र (२)पूर्वपक्षं गृह्णाति । "असन्निपात"इति । स्यादेतत् । यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनाङ्गं तस्मिन्नेव वो(३)पासने शाखान्तरे ऽश्रयमाणमङ्गमुपसंह्रियते । एवं शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंहरिष्यतइत्यत आह । "विद्यान्तरगोचरत्वाच्चे"ति । एकत्वे ह्युपासनकर्मणामन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते । न त्विहोपासनानामेकत्वं, सगुणनिर्गुणत्वेन भेदादित्यर्थः । ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येवं हानमपि उपायनमित्यत आह । "अपि चात्मकर्तृक"मिति । ग्रहणं हि न स्वामिनोपगममन्तरेण भवतीति ग्रहणादपगमसिद्धिरवश्यंभाविनी । अपगमस्त्वसत्यप्यन्येन ग्रहणे दृष्टो यथा प्रायश्चिते-

(१) श्रुते—पा० ३ ।
(२) तत्र—पा० २ ।
(३) वा—नास्ति ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

नापगतिरेनस इति । कर्तृभेदकथनं त्वेतदुपोद्बलनार्थं न पुनरनवश्यम्भावस्य प्रयोजकमुपायनेनानैकान्त्यादिति । सिद्धान्तमुपक्रमते । "अस्यां प्राप्ता"विति । अयमस्यार्थः । कर्मान्तरे विहितं हि न कर्मान्तरउपसंक्रियते प्रमाणाभावात् । यत्पुनर्न विधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धतया सङ्कीर्त्यते । तदस्ति बाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम् । तथा च विधूनयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निर्गुणायां विद्यायामश्वरोमादिवत्किं भवत्वित्याकाङ्क्षायां(१)न तावत् प्रायश्चित्तेनेव तद्विलयसम्भवस्तथा(२) सत्यश्वरोमराङ्गदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जात्वश्वरोमराङ्गमुखयोर्विलपनमस्ति । अपि त्वश्वचन्द्राभ्यां विभागः । न च नष्टे विधूननप्रमोचनार्थसम्भवः । तस्मादर्थवादस्यापेक्षायां शब्दसन्निधिकृतोपि विशेष उपायनं बुद्धौ सन्निधापयितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति । निर्गुणापि विद्या ह्यानोपायनाभ्यां स्तोतव्या । स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम् । अप्रकर्षेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चार्थवादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा । न च तैर्न पूरणमित्याह । "प्रसिद्धा चे"ति । "स्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्ये"ति । यद्यप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतो, यथा पुत्रस्य श्राद्धकर्म पितुः तृप्तिं यथा च पितुः वैश्वानरीयेष्टिः पुत्रस्य । नार्या(३)श्च सुरापानं भर्तुर्नरकम् । तथाऽप्यन्यदीये अपि(४)

(१) अपेक्षाया—पा० २ ।
(२) तथा च—पा० २ ।
(३) भार्याया—पा० २ ।
(४) अपि—नास्ति ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

सुकृतदुष्कृते साक्षादन्यस्मिन्न सम्भवत इत्याशयेन शङ्का, फलतः प्राप्त्या स्तुतिरिति परिहारः। गुणोपसंहारविवक्षाया-मित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदुष्कृतसञ्चाराभिप्रायम्। ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डे स्तुत्यर्थविचार इति शङ्कामुपसंहरन्नपाकरोति। "तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेने"ति। विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चोपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौहार्दमिति। छन्द एवाच्छन्द आच्छादनादाच्छन्दो भवति। "यथैव चाविशेषेणोपगानमाच"इति। ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषेणोपगानमृत्विजाम्। भाल्लविनस्तु विशेषेण नाध्वर्युरुपगायतीति। तदेतस्माद्भाल्लविनां वाक्यमृत्विज उपगायन्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते। एतदुक्तं भवति। अध्वर्युवर्जिता ऋत्विज उपगायन्तीति। कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते। ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्यानीत्यत आह। "श्रुत्यन्तरक्षतमि"ति। अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्रभवतो जैमिनेरपि संमतमित्याह। "तदुक्तं" द्वादशलक्षण्याम्। अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति। एतदेव स्वत्रमर्थद्वारेण पठति। अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्य्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् स चान्याय्य इति शेषः। एवं किल श्रूयते। एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञेयज्ञे ऽन्वायत्तइति। ततो नानुयाजेषु येयजामहं करोतीति तदचानारभ्य कं चिद्यज्ञं यज्ञेषु येयजामहकरणमपदिष्टम्। तदुपदिश्य चाम्नातं नानुयाजेष्विति। तच्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

संशयः किं विधिप्रतिषेधयोर्विकल्प उत पर्यदासः । अनुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति । मा भूदर्थप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पः । दृष्टं हि तादात्विकीमस्य सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवत्तां निषेधति । तस्य तचौदासीन्यात् । निषेधशास्त्रं तु तादात्विकं सौन्दर्यमबाधमानमेव प्रवृत्त्यन्मुखं नरं निवारयदायत्यामस्य दुःखफलत्वमवगमयति । यथाह । अकर्त्तव्यो दुःखफल इति । ततो रागतः प्रवृत्तमप्यायत्यां दुःखतो बिभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति बलीयान् शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति न तया विकल्पमर्हति । शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्प्येते । तत्र हि विधिदर्शनात्प्रधानस्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते । निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । यथाह । अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्यत्वात् । उभयं शब्दलक्षणमिति । न च वाच्यं यावद्यजतिषु येयजामहकरणं यावद्यजति सामान्यद्वारेणानुयाजं यजति विशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवानिति । यतो भवत्वेवं विधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति तत्र तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्त्तितुमिह तु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोप्राप्तेस्तन्निषेधेन निषेधाप्राप्त्यै तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापेक्षतया निषेधाद्विधिरेव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः किं तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतं, तथा सति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात् । न च तद्युक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकम् । न च नतौ पशौ करोतीतिवदर्थवादता । असमवेतार्थत्वात् । पशौ हि नाज्यभागौ स्त इत्युपपद्यते । न चात्र तथा येयजामत्वाभावो, यजतिषु येयजामत्वविधानात् । अनुयाजानां च तद्भावात् । न च पर्युदासस्तदा ऽननुयाजेष्विति कात्यायनमतेन नियमप्रसक्तेः । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । "उक्तं षोडग्रिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प" इति । नहि तत्रान्या गतिरस्ति । तेनाष्टदोषदुष्टो ऽपि विकल्प आस्थीयते पक्षे ऽपि प्रामाण्यान्माभूत्प्रमत्तगीतनेति । इह तु पर्युदासेनाप्युपपत्तौ सम्भवन्त्यामन्याय्यं विकल्पाश्रयणमयुक्तम् । एवं हि तदा नञः सम्बधो ऽननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्जितेषु येयजामत्वः कर्त्तव्य इति किमतो यद्येवमेतदतो भवति । नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यमपरिपूर्णं साकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भन्त्स्यते यदेतद्येयजामात्वं करोतीति एतान्नानुयाजेषु यावदुक्तः स्यादनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति नानुयाजेष्विति । तथा च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविधिरेवायमिति प्रतिषेधाभावान्न विकल्पः, न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधे कात्यायनस्य सद्वादित्वं नित्यसमासवादिनः सम्भवति । स हि विभाषाधिकारे समासं शास्ति । तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजामत्वविधानमिति सिद्धम् । वर्णकान्तरमाह । "अथ वैताखि"ति । यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्त्तयोः कर्म्मनं नाज्ञसं मूर्त्त्यनुविधायित्वात् क-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MID

म्यस्य । तथा ऽन्यदीययोरन्यत्र सञ्चारो ऽप्यनुपपन्नो ऽमूर्त्तत्वादेव । तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्पनेन वरं स्वकार्यारम्भाच्चालनमात्रमेवलक्ष्यतां न तु ततोपगत्यान्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकार्यारम्भाच्चालनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्रावश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । क्व चिदपि चेद्विधूननं त्यागे वर्त्तते । तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्तितुमर्हति । एवं हि न वर्त्तेत यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत । न चैतदस्ति । तत्रापि स्वकार्याच्चालनस्य लक्ष्यमाणत्वात् । न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपि-(१)चानेकार्थत्वाद् धातूनां, त्यागे ऽपि विधूयेति मुख्यमेव भविष्यति । प्राचुर्येण त्यागे ऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् । विनिगमनाहेतोरभावात् । गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्शनात् । तस्माद्वानार्थ एवाचेति युक्तम् ॥

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॥ २७ ॥

ननु पाठक्रमादह्नपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयेते । विद्यासामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्येते । तथा शाट्यायनिनां ताण्डिनां च श्रुतेः श्रुत्यर्थौ च पाठक्रमाद्बलीयांसौ, अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यथा । तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमेतदचोच्यते । नैतत्पाठक्रममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सु-

(१) मावहत्यापि—पा० २ । १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

कृतदुष्कृते वि(१)धूनुत इति । तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्थे संनिहितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह । संनिहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्द्धपथवर्ति विरजानदीमनोऽभिगमनमित्यर्द्धपथएव सुकृतदुष्कृतत्यागः । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । अर्द्धपथेऽपि पापविधूनने ब्रह्मलोकसम्भवात्प्राक्कालतोपपत्तेः । एवं शाट्यायनिनामप्यविरोधः । नहि तत्र जीवन्निति वा जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्द्धपथएव सुकृतदुष्कृतविमोकः । एवं च न पर्यङ्कविद्यातस्तत्प्रक्षय इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु विद्यासामर्थ्यविधूतकल्मषस्य ज्ञानवत उत्तरेण पथा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिर्न चाप्रक्षीणकल्मषस्योत्तरमार्गगमनं सम्भवति । यथा यवागूपाकात्प्राग्नाग्निहोत्रम् । यमनियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण पर्यङ्कस्थब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात् । अप्रक्षीणपाप्मनश्च तदनुपपत्तेः । विद्यैव तादृशी कल्मषं क्षपयति । क्षपितकल्मषं चोत्तरमार्गं प्रापयति इति कथमर्द्धपथे कल्मषक्षयः । तस्मात्पाठक्रमबाधेनार्थक्रमो ऽनुसर्त्तव्यः । ननु न पाठक्रममात्रमत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या सन्निहितपरामर्शादित्युक्तम् । तदयुक्तं, बुद्धिसन्निधानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्य,त्तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुतिरुभयत्रापीति । अर्थपाठौ परिशिष्येते तत्रचार्थो बलीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे । अश्वइव रोमाणि विधूयेति हि स्वतन्त्रस्य पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च

(१) वि—नास्ति २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

परे तस्यास्ति स्वातन्त्र्यम्, तस्मात्तद्विरोधः ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परे तस्योत्तरेण यथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमिदं सूत्रम् । तद्व्याचष्टे । "यदि च देहादपक्रम्यस्ये"ति । विद्याफलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नापरे तस्य भवितुमर्हति शङ्कापदेभ्यः । यथाऽऽहुः । नाजनित्वा तत्र गच्छन्तीति । सुकृतदुष्कृतप्रक्षयस्तु सत्यपि नरशरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहितायाः विद्यमानायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृतक्षय इति सिद्धम् । छन्दतः, स्वच्छन्दतः स्वेच्छयेति यावत् । स्वेच्छयानुष्ठानं यमनियमादिसहितायाः विद्यायास्तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान्न मृतस्यातत्पूर्वकत्वे सुकृतदुष्कृतहानं स्याज्जीवत एवा समर्थस्य क्षेपायोगात् । एवं कारणानन्तरङ्कार्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तकयोस्तङ्गावस्योपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्योश्च सङ्गतिरितरथा स्वातन्त्र्याभावेनासङ्गतिरुक्ता स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः । ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र सङ्क्रा-म(१)त इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचख्युः । छन्दतः सङ्कल्पत इति श्रुतिस्मृत्योरविरोधादेव(२)। न त्वत्रागमगम्येर्थे स्वातन्त्र्येण युक्तिर्निवेशनीयेति । तेषामधिकरणशरीरानुप्रवेशे

---

(१) संक्रमेते इति पा० २ । ३

(२) एवं नत्वत्रेति पा० २ । ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

सम्भवत्यर्थान्तरोपवर्णनमसङ्गत(१)मेवेति ।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

यथा ह्यनिसन्निधावपायनमन्यत्र श्रुतमिति । यत्रापि केवला ह्यनिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्येवं तत्सन्निधावेव देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृतह्यनिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पन्थानमुपस्थापयितुमर्हति । न च निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः । देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तौ निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्वानिमात्रे देवयानः पन्थाः संबध्यतइति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति हि विदुषो विधूतपुण्यपापस्य विद्यया क्षेमप्राप्तिमाह । भ्रमनिबन्धनो ऽक्षेमो याथात्म्यज्ञानलक्षणया विद्यया विनिवर्तनीयः । नासौ देशविप्रेषमपेक्षते । नहि जातु रज्जौ सर्पभ्रमनिवृत्तये समुत्पन्नं रज्जुतत्त्वज्ञानं देशविप्रेषमपेक्षते । विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् । न च विद्योत्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया । यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्यैवैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् । यदि परमारब्धकार्य(२)कर्मक्षपणाय शरीरपातावध्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीह यथार्थ इति श्रुतिदृष्टविरोधात् नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यङ्कविद्यायां तस्यार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन

(१) अयुक्तमिति पा० ३ ।
(२) कार्येति २ पुस्तके नास्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

सूत्रेणेति । ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था(१) तर्हि गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति । गतेरर्थवत्त्वमुभयथा दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च यदि पुनः पुण्यमनुवर्तेत(२) ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यफलोपभोगायावृत्तिः स्यात् । तथा चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः । तस्माद्दुष्कृतस्येव सुकृतस्यापि प्रक्षय इति तैः पुनरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्यास्निग्धायां हि गतौ केयमाशङ्का यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीति । नन्वेषा सुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्विति ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि तु तन्नाद्रियते(३)ततो दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिधर्माः सङ्कीर्येरन् । न च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु दाक्षायणादिषु च चोदकतः प्राप्तिः । सर्वत्रौपदेशिकत्वात् । न च दर्विहोमस्याप्रकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्मयुक्तं कर्म किंचिदपि शक्यमनुष्ठातुम् । न चैवं सति श्रुत्यादयोऽपि विनियोजकास्तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनि-

---

(१) किमर्थमिति—पा० २

(२) पुण्यमपि न निवर्तेतइति ३ पुण्यमनुवर्तते तत इति—पा० २ ।

(३) नाद्रियेतेति—पा० २ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

योगोवगम्यते तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणस्यावश्यंकल्पनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणं विनियोगाय तन्नियमाय चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः । तस्माद्यास्वेवोपासनासु देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातस्तास्वेव न तूपासनान्तरेषु तदनाम्नानात् । न च ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासतइति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्पथप्राप्तिः । श्रद्धातपःपरायणानामेव तत्र तत्पथप्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि च एवं सत्येकस्यां विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्वित्येकचैव मार्गोपदेशः कर्तव्यो न विद्यान्तरे । विद्यान्तरे च श्रूयते । तस्मान्न सर्वोपसनासु पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासतइति न श्रद्धातपोमात्रस्य पथिप्राप्तिमाहापि तु विद्यया तदारोहन्तीत्यत्र नाविद्वांसस्तत्पथिन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषेधाद् विद्यासहिते श्रद्धातपसी तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशीलाना(१)मपि पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां दर्शयति । तथान्यत्रापि पञ्चाग्निविद्याधिकारे ऽभिधीयते । यएवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासतइति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येवानपेक्षप्रवृत्तित्वात् । तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथं चिदापेक्षिकसत्यत्वात् । पञ्चाग्निविदां चेत्थंवित्तयैवापात्तत्वात् । विद्यासाहचर्याच्च विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम् । मार्गद्वयभ्रष्टानां चाधोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवेहा-

(१) शालिनामिति २. शीलिनामिति—पा० ३ । ४ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

ध्वनोभिसम्बन्धः । एतदुक्तंभवति । भवेत्प्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्यादस्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीयस्त्वम् । तस्मादनियमो (१) विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयानः पन्था असकृन्मार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणाम् ॥ ३२ ॥

सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति । निर्गुणायां विद्यायां(२)नापवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामपि अपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ श्रूयेते । तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते । अपवृक्तस्य तदनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा तल्लक्षणायोगात् । अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम् । तेन सत्यामपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मोक्षः फलं विद्यायां (३) विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति मन्यते । न च(४)तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यइति श्रुतेर्विदुषो देहपातावधिप्रतीक्षावद्वसिष्ठादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीक्षेति साम्प्रतम् । येन हि कर्मणा वसिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । न च तावदेव चिरमित्येतदप्या-

(१) अनियमादिति—पा० ३ । ४ ।
(२) निर्गुणाया विद्यायाइति—पा० २ । ३ । ४ ।
(३) विद्याया इति—पा० २ । ३ । ४ ।
(४) तस्य तावदेव चिरमिति २ तावदेव चिरमिति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

र्जवेन घटते । समर्थहेतुसंनिधौ क्षेपायोगात् । तस्मादेतदपि विद्यास्तुत्यैव गमयितव्यम् । तस्मान्नापवर्गो विद्याफलम् । तथा चापवर्गाक्षेपेण पूर्वः पक्षः । अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वेति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् । सिद्धान्तस्तु

विद्याकर्मस्वनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितम् ।
अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम् । पौर्वापर्यपर्यालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथयितुं युक्तम् । उक्तं हि न विधौ परः शब्दार्थ इति । न च विदुषामपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहसंचारात्सत्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षाद् न ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनो न हेतुभावमपाकरोति । न हि वृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धं गुरुत्वं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन्न तद्धेतुः । न च न सेतुप्रतिबन्धाना(१)मपां निम्नदेशानभिसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमभिसर्पन्ति । तद्वदिहापि विद्याकर्माराधनावर्जितेश्वरविहिताधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्या (२)यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती तथापि तत्परिसमाप्तौ प्रतिबन्धविगमे दास्यति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रक्षयम्प्रतीक्षमाणश्वरमदेहसमुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारोपि म्रियते ऽथ तत्प्रश-

(१) प्रतिबद्धानामिति—पा० ३ । ३ ।
(२) ब्रह्मेति—नास्ति २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

यान्मोक्षं प्राप्नोति। एवं प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मा पुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्त्वयं प्रतीक्षमाणो युगपत्क्रमेण वा तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोप्यनाभोगात्मिकया प्रख्यया सांसारिकइव विहरति। तदिदमुक्तम्। "सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलादानाये"ति। प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिवाहितानि। "न चैते जातिस्मरा" इति। यो हि परवशो देहं परित्याज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान् जातिस्मरश्च। गृहादिव गृहान्तरे स्वेच्छया (१) कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्मर आख्यायते। व्युद्य विवादं कृत्वा व्यतिरेकमाह। "यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रारब्धविपाकमि"ति। स्यादेतत्। विद्यया ऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिभवपरम्पराहितस्यानियतविपाककालस्यासङ्ख्येयत्वात् कर्माशयस्येत्यत आह। "न चाविद्यादिक्लेशदाहे सती"ति। न हि समाने विनाशहेतौ कस्य चिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुम्। तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत्। तथा च न विदुषो वसिष्ठादेर्देहधारणेत्यत आह। "प्रवृत्तफलस्य तु कर्मण "इति। तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिप्रामाण्यादनागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते। अपि च नाधिकारवतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्याप-

---

(१) कायेदित्यधिकम् २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

कोप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह । "ज्ञानान्तरेषु चे"ति । तत्किं तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह । "ते पञ्चादैश्वर्यक्षये"ति । निर्विण्णा विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः, प्रलयः । अपि च स्वर्गादावनुभवपथमनारोहति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्यादपि मन्दधियामामुष्मिकफलत्वं प्रति यथा चार्थवादः । को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके ऽस्ति वा न वेति । अद्वैतज्ञानफलत्वे मोक्षस्यानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोपि नास्तीत्याह । "प्रत्यक्षफलत्वाच्चे"ति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो हि अविद्यासमारोपितं प्रपञ्चं समूलघातमाघ्नन् घोरं संसाराङ्गारपरितापमुपशमयति पुरुषस्येत्यनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिद्रढिम्नश्च श्रुतिर्दर्शना । तच्चानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्धम् । ननु तत्त्वमसि वर्तसइति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह । "न हि तत्त्वमसीत्यस्ये"ति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्थतामृतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षरविषयणां प्रतिषेधधियां सर्ववेदवर्तिनीनामवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्याद् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दाद्यः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यद्यपि भावरूपेषु विशेषणेषु सिद्धस्तन्न्यायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव । तथापि तस्यैवैष प्रपञ्चोवगन्तव्यः । निदर्शनं जामदग्न्ये हीनइति । यद्यपि शाबरे दक्षोत्तरमत्रोदाहरणान्तरम् । तथापि तुल्यन्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमित्युदाहरणान्तरं दर्शित-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

म्। तत्र शावरमुदाहरणमस्त्याधानं यजुर्वेदविहितम्। य एवं विद्वानग्निम्(१)माधत्तइति। तदङ्गत्वेन यजुर्वेदएव य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति। य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति इति विहितमेतानि च सामानि सामवेदेषूत्पन्नानि। तत्रेदं संदिह्यते। किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्रत्येनैवोच्चैष्ट्वेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्यथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रत्येनोपांशुत्वेन स्वरेण उच्चैः साम्नोपांशु यजुषेति श्रुतेः, किं तावत्प्राप्तम्। उत्पत्तिविधिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात् तन्निबन्धन एवोच्चैःस्वरे प्राप्तउच्यते। गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः। अयमर्थः। उत्पत्तिविधिर्गुणो विनियोगविधिस्तु प्रधानं, तदनयोर्व्यतिक्रमे विरोधे उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैष्ट्वं विनियोगविध्यालोचनेन चोपांशुत्वं सोयं विरोधो व्यतिक्रमस्तस्मिन्(२) व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयादेर्वेदसंयोगो ग्राह्यो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन कुतो विनियुज्यमानत्वस्य मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमानार्थत्वाद् उत्पद्यमानत्वस्य। एतदुक्तं भवति। यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चात्मरूप्यमस्ति विधित्वस्याविशेषात्। तन्मात्रनान्तरीयकत्वाच्च चात्मरूप्यस्य। तथापि वाक्यानामैदम्पर्यं भिद्यते। एकस्यैव विधेरुत्पत्तिविनियोगा-

---

(१) अग्नीनाधत्तइति—पा० २।

(२) स्तदेतस्मिन्निति—पा० २। ३। ४।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

धिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु मध्ये किं चिदेव रूपं केन चिद्वाक्यनोल्लिख्यते यदन्यतो प्राप्तम् । तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वैदिकैरेव(१) वाक्यैः प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहितार्थाप्रतिलम्भात् विनियोगवाक्येभ्यश्च तदवगतेस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वसंसर्गिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रसंसर्गिन इति । भाष्यकारीयमप्युदाहरणमेवमेव योजयितव्यम् । उद्गात्रवेदोत्पन्नानां मन्त्राणामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते अध्वर्युप्रदानके ऽपि पुरोडाशे विनियुक्तत्वात्प्रधानानुरोधेनाध्वर्युणैव तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेति दार्ष्टान्तिके योजयति । "एवमिहापी"ति ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धोप्यर्थः प्रपञ्च्यते । एकत्र भोक्तृभोक्तृवैद्यता अन्यत्र भोक्तृरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति । न च छष्टीरूपदधातीतिवत् पिबदपिबल्लक्षणापरं पिबन्ताविति नेतुमुचितम् । सति मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रयणायोगात् । न च वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे हि वाक्यशेषान्निर्णयो न च मुख्यलाक्षणिकयोर्ग्रहणविषयो विशयः संभवति, तुल्यबलत्वाभावात् । प्रकरणस्य च ततो बलीयसा वाक्येन बाधनात् । तस्माद्वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्त-उच्यते । द्वासुपर्णेत्यत्र श्रुतं पिबन्तावित्यत्र च द्वित्वसङ्ख्यो

(१) वेदवाक्यैरिति—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

त्यक्तौ प्रतीयते । तेन समानतौत्सर्गिकौ पिबन्ताविति द्वयोः पिबन्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपसंहारानुरोधेन न द्वयोरपि तु क्वचिन्न्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया । येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदनुरोधेन मध्यं ज्ञेयम्(१) । यथा जामित्वदोषसंकीर्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च संदर्भे मध्यपातिनो विष्णुरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वायेत्यादयः पृथग्विधित्वमजभमाना विधित्वमविवक्षित्वा अर्थवादतया नीतास्तत्कस्य हेतोरेकवाक्यता हि साधीयसी वाक्यभेदादिति। तथेहापि तदनुरोधेन पिबदपिबत्समूहपरं लक्षणीयं पिबन्तावित्यनेन । तथा च वेद्याभेदाद्विद्याऽभेद इति । अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेपि पौर्वापर्यपर्यालोचनया परमात्मविद्यैवावगम्यते । यद्येवं कथं तर्हि जीवोपादानमस्त्वित्यत आह । "तादात्म्यविवक्षये"ति । नास्यां जीवः प्रतिपाद्यते किं तु परमात्मनो ऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसावनूद्यते । परमात्मविद्यायाश्चाभेदविषयत्वान्न भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादैकविद्यमत्र सिद्धम् ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोलचाक्रायणोषस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोर्नैरन्तर्येणाम्नातयोः किमस्ति भेदो न वेति विशये भेद एवेति ब्रूमः । कुतः । यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते । तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानर्थक्यप्रसङ्गाद् यजत्यभ्यासवद्भेदः प्राप्तः । न चैकस्यैव ताण्डिनां सवक्तृत्व

(१) नेयमिति पा०—२ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यत्र तथेहाप्यभेद इति युक्तम् । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते । न चेह तथास्ति । तेन यद्यपीह वेद्याभेदोऽवगम्यते तथाप्येकत्र तस्यैव अन्नमयादिमात्रात्मयोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकरणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते प्रत्युच्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनोपलभ्यते । किमतो यद्येवमेतदतो भवति । विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः । वस्तुस्वरूपं तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति । श्रुतकृत्वोऽपि हि पथ्यं वदन्त्याप्ताः । विशेषतस्तु वेदः पितृभ्यामप्यभ्यर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम् । एकत्रान्नमयाद्यात्मयादन्यत्र च कार्यकारण(१) प्रविलयात्तस्मादेका विद्या । प्रत्यभिज्ञानात् । उभाभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति सर्वान्तरत्वविरोधो दर्शितः ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वपक्षतत्त्वाभिप्रायो दर्शितः सुगममन्यत् ।

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

उत्कृष्टस्य निकृष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम् । अपि तु निकृष्टे जीवउत्कृष्टरूपाभेदचिन्तनमेवं हि निकृष्ट

(१) करणेति पा०— २ । ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

उत्कृष्टो भवतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । इतरेतरानुवादेनेतरेतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते । इतरथा तु योऽहं सोसावित्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमनूद्येश्वरत्वमस्य विधीयेत । न त्वीश्वरस्य जीवात्मत्वं योसौ सोऽहमिति । यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरूपमुभयत्राध्यानायोपदिश्यते । नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं तत्किमिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमाने ऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निकृष्टता भवति । कस्मै चित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधीयते न त्वस्य निकृष्टतामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहारानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु निकृष्टता भवत्युत्कृष्टस्य । अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदार्ढ्यं भवन्नोपेक्षामर्हे । सत्यकामादिगुणोपदेशइव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति । सिद्धमुभयत्रोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥

सैव हि सत्यादयः॥ ३८॥

तदैतदेव तदा स सत्यमेव स यो ह्येवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमान् लोकान् जित इन्वसावसन् भवे(१)द्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण विधीयते । तदिति हृदयाख्यं ब्रह्मैकेन तदा परामृशति । एतदेवेति । वक्ष्यमाणं प्रकारान्तरमस्य परामृशति । तत्तदाऽग्रे आस बभूव । किं तदित्यत आह । सत्यमेव सच्च मूर्तं सच्चामूर्तं च सत्यं तदु-

(१) भवेदिति २ । ३ पुस्तके नास्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

पासकस्य फलमाह । स यो हैवमेतमिति । यः प्रथमजं यज्ञं पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह । सत्यं ब्रह्मेतीति । स जयतीमान् लोकान् । किं च जितो वशीकृत इनुशब्द इत्थं शब्दस्यार्थे वर्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धिसन्निहितं शत्रुं परामृशति । असाविति । असङ्गवेन्नश्येत् । उक्तमर्थं निगमयति । य एवमेतदिति । एवं विद्वान् कस्माज्जयतीत्यत आह । सत्यमेव यस्माद् ब्रह्मेति । अतस्तदुपासनात् फलोत्पादोपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तत्सत्यं किमसौ । अत्रापि तत्पदाभ्यां रूपप्रकारौ परामृष्टौ । कस्मिन्नालम्बने तदुपासनीयमित्यत उत्तरम् "स आदित्यो य एष" इत्यादिना । तस्योपनिषदहरहरिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेत्यन्तेन । उपनिषद्रहस्यं नाम तस्य निर्वचनं हन्ति पाप्मानं जहाति चेति हन्तेर्जहातेर्वा रूपमेतत् । तथा च निर्वचनं कुर्वन् फलं पापहानिमाहेति । तमिमं विषयमाह भाष्यकारः । "यो वै हैत"मिति । "सनामाक्षरोपासना"मिति । तथा च श्रुतिः । तदेतद् अक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूतमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति । तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मृत्युरूपाभावात् । मध्यतोमध्येऽनृतमनृतं हि मृत्युः । मृत्व्वनृतयोस्तकारसाम्यात् । तदेतदनृतं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्याम् । अतोकिंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

मेव भवति । शेषमतिरोहितार्थम् । सेयं सत्यविद्यायाः सनामाक्षरोपासनता । यद्यपि तद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षणाभेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनैव नित्यकाम्यविषययोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदेऽभेद इति प्राप्ते प्रत्युच्यते । एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः तस्योपनिषदक्षरकमिति । तस्यैव यदङ्गान्तरं रहस्यनाम्नोपासनं तत्प्रशंसार्थो ऽर्थवादोयं न फलविधिः । यदि पुनर्विद्याविधावधिकारश्रवणाभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्प्येत ततो जानेष्टाविवागृह्यमाणविशेषतया संवलिताधिकारकल्पना ततश्च समस्तार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपासनमिति सिद्धम् । परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति । "केचित्पुनरि"ति । वाजसनेयकमप्यक्ष्यादित्यविषयं क्षान्दोग्यमपीत्युपास्याभेदादभेदः । ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रार्थे सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यानं तदेतद्दूषयति । "तन्न साध्वि"ति । ज्योतिष्टोमकर्मसम्बन्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रयेत्यनुबन्धाभेदेऽपि साध्यभेदाद्भेद इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतना-

दिभ्यः॥ ३९ ॥

क्षान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः । तथाहि । क्षान्दोग्ये अथ यदतः आत्मानमनुविद्य व्रजन्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेदत्वं श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते विमोक्षायब्रूहीति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंहारः संभवी । सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वादिगुणोपसंहारसंभवः । नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैते चोदिता येनाऽऽध्येयत्वेन संबध्येरन्नपि तु सत्यकामादिगुणनान्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष संक्षेपो ऽधिकरणार्थस्य साम्यवाङ्ख्येप्येकत्राकाशाधारत्वस्यापरत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद् भेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः । राद्धान्तस्तु सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यात्मोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रात्मोक्तो ऽन्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाम्याद् ब्रह्मण्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

आदराद्लोपः ॥ ४० ॥

अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोजनम् । तेन यद्यपीयमुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तथापि तत्संबद्धप्रथमभोजनसम्बन्धादस्ति सङ्गतिः । विचारगोचरं दर्शयति । "छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्येति । विचारप्रयोजकं संदेहमाह । किं भोजनलोपइति । अत्र पूर्वपक्षाभावेन संशयमाक्षिपति । "तद्यङ्गत्वमि"ति । "भक्तागमनसंयोगादि"ति। उक्तं खल्वेतत्प्रथमएव तन्त्रे पदकर्मप्रयोजकं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

नयनस्य परार्थत्वात् इत्यनेन यथा सोमक्रयार्थां (१) नीयमानैकहायनी सप्तमपदपांशुग्रहणमप्रयोजकम् । न पुनरेकहायन्या नयनं प्रयोजयति । तत्कस्य हेतोः । सोमक्रयेण तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशुग्रहणस्येति । तथेहापि भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् प्राणाङ्गतेर्भोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपक्षमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाश्रित्य समाधत्ते । "एवं प्राप्ते, न लुप्यतेति तावदाह" । तावच्छब्दः सिद्धान्तशङ्कानिराकरणार्थः । पृच्छति कस्मात् । उत्तरम् आदरात् । तदेव स्फोरयति । "तथा ही"ति । जाबाला हि आवयन्ति पूर्वेतिथिभ्यो ऽश्नीयादिति । अश्नीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः ।

यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।
एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते ॥

इति वचनाद् अग्निहोत्रस्यातिथीन् भूतानि प्रत्युपजीव्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि पूर्वेतिथिभ्योश्नीयादिति प्राणाङ्गतिप्रधानं लक्ष्यते । तदेवं सति यथा वै स्वयमङ्क्त्वा ऽग्निहोत्रं परस्य जुह्वयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं स्वामिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नन्वाद्रियतामेषा श्रुतिः प्राणाङ्गतिं किं तु स्वामिभोजनपक्षएव नाभोजनेपीत्यत आह । "या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यवतो ऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते" । ईदृशः खल्वयमा-

(१) क्रयार्थामिति—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

दरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं स्वामिभोजनं समयादपक्रष्यातिथिभोजनस्य पुरस्तादिहितम्। तद्यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते श्रुतिस्तदास्याः कैव कथा धर्मिलोपं सहतइत्यर्थः। पूर्वपक्षाक्षेपमनुभाष्य दूषयति। "ननु भोजनार्थे"ति। यथा हि कौण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे प्रकरणान्तरान्नैयमिकाग्निहोत्राङ्गिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहितनया तदाकाङ्क्षे साध्यसादृश्येन नैयमिकाग्निहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेवं प्राणाग्निहोत्रेपि नैयमिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृतिप्राप्तौ भोजनागतभक्तद्रव्यता विधीयते। न चैतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वम्। उक्तमेतद्यथा भोजनकालात्क्रमात् प्राणाग्निहोत्रस्य न भोजनप्रयुक्तत्व(१)मिति। न चैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीतिवदप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात्। यथा जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजानां जाघन्येकदेशद्रव्यजुषां जाघनीप्रयोजकत्वम्। स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकग्रहणमन्तरेणार्थो न ज्ञायते। यथा न प्रयोजकपुरोडाशग्रहणमन्तरेणोत्तरार्द्धं ज्ञातुं शक्यम्। शक्यं तु जाघनीवङ्गक्तं ज्ञातुम्। तस्माद्यथा जाघन्यन्तरेणापि पशूपादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुण्डादिवदाकृतिरूपादीयते। एवं भक्तमपि शक्यमुपादातुम्। तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणाग्निहोत्रलोप इति मन्यते पूर्व-

(१) भोजनाप्रयुक्तत्वमिति—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

पक्षी । अङ्गिरिति तु प्रतिनिध्युपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्वोमीयमिति हि वचनं किमपि सन्निहितद्रव्यं (१) होमे विनियुङ्क्ते तदः सर्वनाम्नः सन्निहितावगममन्तरेणाभिधानापर्यवसानात्तदनेन स्वाभिधानपर्यवसानाय तद्यङ्गतं प्रथममागच्छेदिति संनिहितमपेक्ष्य निर्वर्तितव्यम् । तच्च सन्निहितं भक्तं भोजनार्थमित्युत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीतिवन्न भक्तं वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोक्तुमर्हति । जाघन्याख्यवयवभेदस्य नाग्नीषोमीयपश्वधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य ह्वनास्यस्य(२) दर्शनात्तस्मादस्त्येतस्य जाघनीतो विशेषः । यच्चोक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्यविधानमिति। तदयुक्तम्। विध्युद्देशगतस्याग्निहोत्रनाम्नस्तथाभावाद्दार्थवादिकस्य तु सिद्धं किंचित्साद्दश्यमुपादाय स्तावकत्वेनोपपत्तेर्न तद्भावं विधातुमर्हतीत्याह । "न चात्र प्राक्तताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरि"ति । अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां बलवत्तरं प्राप्तं बाध्यते । न च संभवे बाधनिचयो न्याय्यः । क्षुण्णचरौ खल्वगत्या प्राप्तबाधोभ्युपेयतइत्याह। "धर्मप्राप्तौ वाभ्युपगम्यमानायामि"ति । चोदकाभावमुपोद्बलयति। "अत एव चेहापी"ति। यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावो ऽत एव सांपादिकत्वमग्निहोत्राङ्गानाम् । तत्प्राप्तौ तु सांपादिकत्वं नोपपद्येत। कामिन्यां किल कुचवदनाद्यसत्ता चक्रवाकनखिना-

(१) संनिहितेति—नास्ति ३ ।
(२) सूनाख्यस्येति पा— ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

दिरूपेण संपाद्यते । न तु नद्यां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना संपाद्यन्ते। अतोप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति। यत्त्वादरदर्शनमिति तद्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । यस्मिन्पक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोपि न त्वेतवता धर्मिनित्यता सिध्यतीति भावः । नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमसौ बाध्यतइत्यत आह । "नास्ति वचनस्यातिभारः" । सामान्यशास्त्रबाधायां विशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेःपृथग्-

व्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

यथैव यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति। एतदनारभ्याधीतमव्यभिचरितक्रतुसंबन्धं जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं क्रत्वर्थं सत्फलानपेक्षम्। सिद्धवर्तमानायादेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया स्वीकरोतीति। एवमव्यभिचरितकर्मसंबन्धोङ्गीथगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामावापकत्वलक्षणफलकल्पनायालम् । परार्थत्वात्। तथा च पारमर्षं सूत्रम्। द्रव्यसंस्कारकर्मस्तु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । एवं च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्त,उच्यते । युक्तं पर्णतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम् । नहि पर्णताडनाश्रया यागादिवत् फलसंबन्धमनुभवितुमर्हति। अव्यापाररूपत्वात् । व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात् । यथाऽऽरुत्पत्तिमतः फलदर्शनादिति । नापि खादिरतायामिव प्रकृतक्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

तुसंबन्धो यूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोस्ति अनारभ्याधीतत्वात् पर्णमयतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुहूसंबन्धद्वारेण पर्णतायाः क्रतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । तथा च तत्परं सत्र पर्णतायाः फलसंबन्धमपि गमयितुमर्हति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव फलसंबन्धोपपत्तेः । उद्गीथाद्याश्रयणं फले विधानं न विरुध्यते। विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्गीथसाधनकमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतरुद्गीथमिति तथा चाज्ञनादिष्विव संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मैवम्। नह्युद्गीथस्योपासनं किं तु तदवयवस्योंकारस्येत्युक्तमधस्तात्। न चोंकारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोगमीप्सितम् । तस्मात्सक्तून् जुहोतीतिवद्विनियोगभङ्गेनोङ्कारसाधनादुपासनात्फलमिति सम्बन्धः । तस्माद्यथाक्रत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यानि एवमुद्गीथाद्युपासनानीति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये । "न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमि"ति । अर्थवादमात्रत्वे ऽत्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानापदेशात् साक्षात्फलं प्रतीति । अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादादृतमानोपदेशात्फलकल्पना । फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां पारार्थ्येनाफलत्वं वक्तुमर्हति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

तत्तच्छ्रुत्यथालोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिन्ना। न चाध्यात्माधिदैवगुणभेदाद् भेदो नहि गुणभेदे गुणवतो भेदो न-ह्यग्निहोत्रञ्जुहोतीति उत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद् भेदो भवति। उत्पद्यमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः। यथाग्निश्चावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्मसंयुक्तः। अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासंयोगः। तथोपक्रमोपसंहारालोचनया विद्यैकत्वविनिश्चयादेकैव सङ्घात्मवृत्तिरिति पूर्वपक्षः। राद्धान्तस्तु। सत्यं विद्यैकत्वम्। तथापि गुणभेदात्मवृत्तिभेदः। सायंप्रातःकालगुणभेदाद्यथैकस्मिन्नपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः। एवमिहापि अध्यात्माधिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम्। "आध्यानार्थो ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेश" इति। अग्निहोत्रस्येवाध्यानस्य क्षते दधितण्डुलादिवदयं पृथगुपदेशः। "एतेन व्रतोपदेश" इति। एतेन तत्त्वाभेदेन। एवकारश्च वागादिव्रतनिराकरणार्थः। नन्वेतस्यै देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाह इत्यत आह। "देवतेत्यत्र वायु"रिति। वायुः खल्वग्न्यादीन् संवृणुतइत्यग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोग्न्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता। "सर्वेषामभिगमयन्नि"ति। मिलितानां श्रवणाविशेषाद् इन्द्रस्य देवताया अभेदात्। त्रयाणामपि पुरोडाशानां सङ्घप्रदाना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MII

शङ्कायामुत्पत्तिवाक्यएव राजाधिराजस्वराजगुणभेदात् । याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च । यथान्यासमेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । सच्चप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थवान् । तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यद्योतकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण स्वातन्त्र्यं (१) प्रति प्रापकाणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्बलयन्ति । न चान्यास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्याद्यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषानुमन्त्रणे यथा वा पशुना यजेतेति एकत्वसङ्ख्याया अर्थस्य सङ्ख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न चेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गम् । तथा स्तुत्यर्थेन नास्य विध्युद्देशेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् । तस्मादसति सामर्थ्यलक्षणे (२) विरोद्बरि प्रकरणमप्रत्यूहं मनश्चिदादीनां क्रियाशेषतामवगमयति । न च ते ह्यैते विद्याचित एवेत्यवधारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं

(१) स्वातन्त्र्यप्रापकीणीति पा०— ३

(२) लिङ्गइत्यधिकं ३ पुस्तके ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

भवेत् बाह्यसाधनतापाकरणार्थत्वाद्वधारणस्य । न च विद्ययाहैवं विदश्चिता भवन्तीति पुरुषसंबन्धमापादयद्वाक्यं प्रकरणमपबाधितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं खल्वेतदपि । न च तस्त्वातन्त्र्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकरणविरोधायालमिति सांपादिका अप्येते अग्नयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । द्वादशाहे तु श्रूयते । अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृहं गृह्णामीति । तत्र संशयः । किं मानसं द्वादशाहादहरन्तरमुत तन्मध्यपातिनो दशमस्याङ्गोङ्गमिति । तत्र वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वाङ्मनसभेदवल्लेदः । निर्ऋतानि द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाल्लेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योपपत्तेः । द्वादशाहादहरन्तरं न तदङ्गं पत्नीसंयाजान्तत्वाच्चाङ्गा पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य परस्तात् श्रुतेः । त्रयोदशाहेष्ववयुत्य द्वादशसंख्यासमवायात् कथं चिज्जघन्ययापि वृत्त्या द्वादशाहे संज्ञाविरोधाभावादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वे ऋां सिद्धे द्वादशाह इति जघन्यया वृत्त्योन्नीयेत । न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशभेदोहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति । अङ्गाङ्गिभेदेनापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः । देवदत्तस्येव दीर्घैः केशैः । पत्नीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्सर्गिकी तथापि दशमस्याङ्गो विशेषवचनान् मानसानि ग्रहणासादनहवनादीनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MII

पत्नीसंयाजात्यराच्चि भविष्यन्ति । किमिव हि न कुर्याद् वचनमिति । एष वै दशमस्याङ्गो विसर्गो यन्मानसमिति वचनात् । दशमाच्चरङ्गता गम्यते । विसर्गोन्तो ऽन्तवतो धर्मो न स्वतन्त्र इति । दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याङ्ग आधारत्वनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसं नाच्चरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाच्चसंबन्धिनो दशमस्याङ्गोङ्गं मानसमिति धर्ममीमांसाच्चक्रतोक्तम् । दशरात्रगस्यापि दशमस्याङ्गोङ्गमिति भगवान्भाष्यकारः । श्रुत्यन्तरबलेनाच्च । यथा दशरात्रस्य दशमेऽन्यविवाक्य इति । अविवाक्य इति दशमस्याङ्गो नाम ।

अतिदेशाच्च ॥४६॥

नच्चि सांपादिकानामग्नीनामिष्टकास्तु चितेनाग्निना किं चिदस्ति सादृश्यमन्यत्रक्रियानुप्रवेशात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्ते, ऽभिधीयते ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥४७॥

मा भूदन्येषां श्रुतिविध्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुतविध्युद्देशेषु वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायाद् विधिरुन्नेतव्यस्तथा चैतेभ्यो याद्दशोर्थः प्रतीयते तदनुरूप एव स भवति । प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां सान्तत्यं चावधारणं च फलभेदसमन्वयश्च पुरुषसंबन्धश्च । न चास्य गोदोच्चनादिवत् क्रत्वर्थाश्रितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्मपारतन्त्र्यं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाच्चसाधनापाकरणार्थम् । स्वभावत एव विद्याया बाच्चानपेक्षत्वसिद्धेः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

तस्मात्परिशेषान्मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशग्रङ्कापाकरणार्थमवधारणम्। न चैवमर्थत्वे संभवति द्योतकत्वमात्रेण निपातश्रुतिः पीडनीया। तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणमपोह्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम्। अनुबन्धातिदेशश्रुत्यादिभ्य एवमेव विज्ञेयम्। ते च भाष्यएव स्फुटाः। यदुक्तं पूर्वपक्षिणाक्रत्वङ्गत्वे पूर्वेणेष्टकाचितेन मनश्चिदादीनां विकल्प इति। तदतुल्यकार्यत्वेन दूषयति। "न च सत्येव क्रियासंबन्ध" इति। अपि च पूर्वापरयोर्भागयोर्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपातिनोपि तत्सामान्याद् विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह ग्रन्थेन॥

परेण च शब्दस्य तादिध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः॥ ५२॥

स्फुटमस्य भाष्यम्। अस्ति राजग्रयः। राजा स्वाराज्यकामो राजग्रयेन येजेतेति। तं प्रकृत्यामनन्ति। अवेष्टिं नामेष्टिम्। आग्नेयोष्टाकपालो द्विरण्यं दक्षिणेत्येवमादितां प्रकृत्याधीयते। यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाज्यनिं ग्रुत्वाभिघारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रमिति। तत्र संदिह्यते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रवणमुत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयतइति। अत्र यदि प्रजापालनकण्टकोद्धरणादि कर्म राज्यं तस्य कर्ता राजेति राजग्रब्दस्यार्थः। ततो राजा राजग्रयेन यजेतेति राज्यस्य कर्तृ राजग्रयेधिकारः। तस्मात्संभ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

वन्त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धम् । सर्वएवैते राजन्वये प्राप्ता इति । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्येवमादयो निमितार्थाः श्रुतयः । अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामार्येषु तत्प्रसिद्धेरभावात् पिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्राणां क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिस्तदवधारणकारणमिति क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति राजसूयप्रकरणं भित्त्वा ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्तइति न नैमित्तिकानि । तत्र किं तावत्प्राप्तं, नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्ता राजेति । आर्याणामान्ध्राणां चाविवादः । तथाहि । ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिलाञ्छनेषु राजपदमान्ध्राश्चार्याश्चाविवादं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । तेनाविप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तावप्यार्यान्ध्रप्रयोगयोर्यवराट्वदार्यप्रसिद्धेरान्ध्रप्रसिद्धितो बलीयसीत्वात् । बलवदार्यप्रसिद्धिविरोधे त्वतन्मूलायाः पाणिनीयप्रसिद्धेर्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वा कथं चिन्नखनकुलादिवदन्वाख्यानमात्रपरतया नीयमानत्वाद्राज्यस्य कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथा च यदि शब्दोप्याज्ञसः स्यादिति प्राप्त,मेवं प्राप्तउच्यते ।

रूपतो न विशेषोस्ति च्चार्यम्लेच्छप्रयोगयोः ।
वैदिकाद्वाक्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः ॥

तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः । क-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

र्त्वप्रयोगाद्वा कर्मणीति विशये वैदिकवाक्यशेषवदभियुक्तरस्याच्च भवतः पाणिनेः स्मृतेर्निर्णीयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणामनादिरादिमती चार्याणां प्रसिद्धिः । गोगाव्यादिशब्दवत् । न च संभावितादिमङ्गावा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते । गाव्यादिशब्दप्रसिद्धेरनादित्वेन गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनुमतान्ध्रप्रसिद्धिबलीयस्त्वेन क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे मुख्ये तत्कर्तर्यतज्जातौ राजशब्दो गौण इति । क्षत्रियस्यैवाधिकाराद् राजसूये तत्प्रकरणमपोद्यावेष्टेरुत्कर्षः । अन्वयानुरोधी यदिशब्दो न त्वपूर्वविधौ सति तमन्यथयितुमर्हति। अत एवाङ्गर्यादिशब्दपरित्यागो रूच्यध्याहारकल्पनेति । इयं च राजसूयादधिकारान्तरमेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति नास्तीति कृत्वाचिन्ता । एतस्मिंस्त्वधिकारेन्नाद्यकामस्य चैवर्णिकस्य संभवात् प्राप्तेर्निमितार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्येति दुर्वारैवेति ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणनात्पर्यमाह । "इह"ति । समर्थनप्रयोजनमाह । "बन्धमोक्षे"ति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभावमाह । "न ह्यसती"ति । अधस्तनतन्त्रोक्तेन पौनरुक्त्यं चोदयति । "नन्वि"ति । परिहरति । "उक्तं भाष्यकृते"ति । न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येनपुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृतेति अत्रत्यस्यैवार्थस्यापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह सूत्रकृद्वक्ष्यत्यत एव भगवतोपवर्षेणो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIE

द्वारोपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषमाह । "इह चे"ति । पूर्वाधिकरणसंगतिमाह । "अपि चे"ति । नन्वात्मास्तित्वोपपत्तय एवात्रोच्यन्तां किं तदाक्षेपेणेत्यत आह । "आक्षेपपूर्विका ही"ति । आक्षेपमाह । "अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिन" इति । यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्तेजोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं तथापि कायाकारपरिणतेषु भविष्यति । न हि किण्वादयः समस्तव्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिराकारपरिणता न मदयन्ति । अहमिति चानुभवे देह एव गौराद्याकारः प्रथते । न तु तदतिरिक्तः तदधिष्ठानः कुण्डइव दधीति । अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरहमः स्थूलादिभिः । न जातु दधिसमानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्यमनुभवन्ति । सितं मधुरं कुण्डमिति । न चाप्रत्यक्षमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमुन्नेतुम् । न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति । उक्तं हि ।

देशकालादिरूपाणां भेदाच्छिन्नासु शक्तिषु ।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा इति ।

यदा च उपलब्धिसाध्यनान्तरीयकभावस्य लिङ्गस्येयं गतिः । तदा कैव कथा दृष्टव्यभिचारस्य शब्दस्य अर्थापत्तेश्चात्यन्तपरोक्षार्थगोचराया उपमानस्य च सर्वैकदेशसादृश्यविकल्पितस्य । सर्वसारूप्ये तत्त्वात् । एकदेशसारूप्ये चातिप्रसङ्गात् । सर्वस्य सर्वेणोपमानात् । सौत्रस्तु चेतुर्भाष्यकृता व्याख्यातः । चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः । स च शरीरा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

धीनतया दृश्यमानः शरीरधर्म एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरधर्म एव । इच्छाप्रयत्नादयश्च यद्यप्यान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपलब्धेः सति शरीरेभावात् अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । शरीरातिरिक्तआत्मनि प्रमाणाभावात् शरीरे च संभवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्त,उच्यते ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान् न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवान् अनुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति। प्रत्यक्षं हि लिङ्गादिरूपमात्रग्राहि नाप्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमर्हति । न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसंनिकर्षादप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति । किं तु देशकालावस्थारूपभेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया । न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः संभवति । यथाऽऽहुः । नहीदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं संनिहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वादिति । तस्मादस्मिन्ननिश्चितापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । अपि च प्रतिपन्नं पुमांसमपह्नायाप्रतिपन्नसंदिग्धाः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्थंभावो भवत्प्रत्यक्षगोचरः न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षगोचराः । किं तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत(१) एते सिध्यन्ति । न पुंसामित्थंभावमविज्ञाय यं कं चन पु-

(१) लिङ्गमप्रमाणयत—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MII

रूपं प्रनिपिपादयिषतोनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम। अपि च पशवोपि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलश्यश्यामलायां भुवि प्रवर्तन्ते। परिहरन्ति चाश्यानतृणकण्टकाकीर्णाम्। नास्तिकस्तु पशोरपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमविद्वान्। न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं प्रभवति। न च परप्रत्यायनाय शब्दं प्रयुञ्जीत शाब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात्। तदेव मा नाम भून्नास्तिकस्य जन्मान्तरमस्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो महान्नरकः। पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः। अत्यन्तपरोक्षगोचरा वान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थापत्तिः। भूयः सामान्ययोगेन चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे, तदत्रास्तु तावत्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षमेवाहंप्रत्ययः शरीरातिरिक्तमालम्बतइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते। योगव्याघ्रवत् स्वप्नदशायां च शरीरान्तरपरिग्रहाभिमानेष्वहंकारास्पदस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वमित्युक्तम्। सूत्रयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तः किं तु व्यतिरिक्त आत्मा देहात्। कुतस्तद्भावाभावित्वात्। चैतन्यादिर्यदि शरीरगुणः ततोनेन विशेषगुणेन भवितव्यम्। न तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणो न। तथा च ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः। नचास्ति संभवः भूतं च रूपादिरहितं चेति। तस्माद्भूतविशेषगणरूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः। एतेनेच्छादीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम्। प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव। तथापि न देहमात्रप्रभवाः। मृतावस्थाया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

मपि प्रसङ्गात् । तस्माद्यस्यैते अधिष्ठानादेहधर्मा भवन्ति । स देहातिरिक्त आत्मा अदृष्टकारणत्वेभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति। वैधर्म्यान्तरमाह। "देहधर्माश्चे"ति । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा दृष्टा यथा रूपादयः । इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्म्यवैधर्म्यम्। तस्मादपि देहातिरिक्त धर्मा इति । तत्र यद्यपि चैतन्यमपि भूतविशेषगुणः तथापि यावद्भूतमनुवर्तेत । न च मदशक्त्या व्यभिचारः । सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । अपि च मदशक्तिः प्रतिमदिरावयवं मात्रयावतिष्ठते । तद्वद्देहेपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत् । तथा चैकस्मिन्देहे बहवः चेतयेरन् । न च बह्वनां चेतनानामन्योन्याभिप्रायानुविधानसंभव इति एकपाशनिबद्धाइव बहवो विहंगमाःविरुद्धादिक्क्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुत्सहन्ते । एवं शरीरमपि न किं चित्कर्तुमुत्सहते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्धर्मधर्मिभावः शक्यो विनिश्चेतुम् । मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात् । अपि त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां संदिग्धश्चात्र व्यतिरेकः । तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह । "अपि च सति तावदि"ति। दूषणान्तरं विवक्षुराक्षिपति । "किमात्मकं चे"ति । सएवैकग्रन्थेनाह । "नही"ति । नास्तिक आह । "यदनुभवनमि"ति । यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरम् । एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम्। न तु भूतेभ्योर्थान्तरम् । येन पृथिव्यापस्तेजो वायरिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

तत्त्वानीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वान्तरं यस्य परिणामो रूपादयोन्यद्वा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मत्वं निरस्तम् । तथाप्युपपत्त्यन्तराभिधित्सयाह । तत्तर्हीति । भूतधर्मा रूपादयो जडत्वाद्विषया एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषां चिद्विषयाणामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम् । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न चोपलब्धावेष प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । कृतोपपादनं चैतत्पुरस्तात् उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति । "यथैवास्या"इति । उपलब्धिग्राहिण एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोऽप्यवगम्यते । तस्मात्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैलक्षण्येन व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकोपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह । "उपलब्धिस्वरूपमेव च न आत्मे"ति । आजानतस्तावदुपलब्धिभेदो नानुभूयतइति विषयभेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिव्यतिरेकिणां विषयाणां प्रथा संभवतीत्युपपादितम् । न च विषयभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्भेदावेव सुदुर्लभाविति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा । तेनोपलब्धेरुपलब्धृत्वमपि न तात्त्विकम् । किं त्वविद्याकल्पितम् । तत्राविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह । "अहमिदमद्राक्षमिति चे"ति । न केवलं तात्त्विकाभेदान्नित्यत्वमतात्त्विका-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

दपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थः । स्मृत्याद्युपपत्तेश्च नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिर्नोपपद्यतइत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थं निराकरणान्तरायानुभाषते । "यत्तूक्त मि"ति । यो हि देहव्यापारादुपलब्धिरुत्पद्यते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रतीदं दूषणम् । "न चात्यन्तं देहस्ये"ति । प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मादनवद्यमिति ।

अङ्गावबद्धा तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

स्वरादिभेदात्प्रतिवेदमुद्गीथादयो भिद्यन्ते । तदनुबद्धास्तु प्रत्ययाः प्रतिशाखं विहिता भेदेन । तत्र संशयः । किं यस्मिन्वेदे यदुद्गीथादयो विहितास्तेषामेव तद्वेदविहिताः प्रत्ययाः उतान्यवेदविहितानामप्युद्गीथादीनां ते प्रत्यया इति । किं तावत्प्राप्तम् । ओमित्यक्षरमुद्गीथमुपासीतेति उद्गीथश्रवणेनोद्गीथसामान्यमवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेर्विशेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य संनिधानात् तेनैवाकाङ्क्षाविनिवृत्तेर्न शाखान्तरीयमुद्गीथान्तरमपेक्षते । न चैवं सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्थमपबाधेत ततः श्रुतिं पीडयेत् न चैतदस्ति । नह्युद्गीथश्रुत्यभिहितलक्षितौ सामान्यविशेषौ बाधितौ । स्वशाखागतयोः स्वीकरणात् शाखान्तरीयास्वीकारेपि । यथाऽऽहुः ।

जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतलक्षिते ।
कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

एवं प्राप्त,मेवं प्राप्त, उच्यते। उद्गीथाङ्गावबद्धास्तु प्रत्यया नानाशाखासु प्रतिवेदमनुवर्तेरन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन्। उद्गीथमित्यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात्। एतदुक्तं भवति। युक्तं शुक्लं पटमानयेत्यादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात् शुक्लश्रुतिर्बाधतइति। विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात् पदानां समभिव्याहारस्य। अन्यथा तदनुपपत्तेः। न च स्वार्थमसारयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशिष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपबाधितुमुत्सहते। मा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थस्मारणमपीति युक्तमविशेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरेकस्मिन्नेव विशेषे अवस्थापनम्। इह त्वद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात्। संकोचे प्रमाणं किंचिन्नास्ति। न च सन्निधिमात्रमपबाधितुमर्हति। श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरेकस्मिन्नवस्थानं पीडैव। तस्मात्सर्वोद्गीथविषयाः प्रत्यया इति।

मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः ॥ ५६ ॥

विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते। उपलभ्यं च मन्त्रादिषु शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसंबन्धित्वम्। तद्दृष्टापीति दर्शनादविरोधः। एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

सनं च उत समस्तोपासनमेवेति । तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति प्रत्येकमुपासनश्रुतेः प्रत्येकं च फलवत्त्वाम्नानात् समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेः उभयथाप्युपासनम् । न च यथावैश्वानरीयेष्टौ यदष्टाकपालो भवतीत्यादीनामवयुत्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेपि अर्थवादमात्रत्वं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति । अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधिभक्तिश्रुतिर्यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना । अवयुत्यवादेन स्तुत्याप्युपपत्तेः । इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषात् । अगृह्यमाणविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्च भेदात् । निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः । श्यामो वाश्वाङ्गतिमभ्यवहरतीतिवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्तउच्यते । समस्तोपासनस्यैव जायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानापदेशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः । यत्यरं हि वाक्यं तदस्यार्थः । तथाहि । प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः । ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैकेयस्तत्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन समस्तोपासनमुपसंजहार । तथा चैकवाक्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरतैव संदर्भस्य लक्ष्यते । तस्माद्द्युफलसंकीर्तनं प्रधानस्तवनाय । समस्तोपासनस्यैव तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति । "केचित्वत्रे"ति । संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । नेदृशं सूत्रव्याख्यानं समञ्जसमित्यर्थः ।

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । सम्प्रति तु सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानां किमभेदो भेदो वा एवं प्राणादिगोचरास्विति विचारयितव्यम् । ननु यथा प्रत्ययाभिधेयाया अपूर्वभावनाया आजनतो भेदाभावेपि धात्वर्थेन निरूप्यमाणत्वात् तस्य च यागादेर्भेदात्प्रकृत्यर्थयागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाद्भेदः । तदनुरक्ताया एव तस्याः प्रतीयमानत्वात् । एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेपि तत्तत्सत्यसंकल्पत्वादिगुणोपधानभेदाद्विद्याभेद इति नास्त्यभेदाशङ्का । उच्यते । युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपाणामपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वाद्गुणानामपि सत्यसंकल्पत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विद्यासु । नहि विशालवक्षाश्चकोरेक्षणः क्षत्रिययुवा दृश्यवनधर्मेति एकत्रोपदिष्टोन्यत्र सिंहस्कन्धो वृषस्कन्धः स एवोपदिश्यमानश्चकोरेक्षणत्वाद्यपजहाति न (१) खलु प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते । तस्य सर्वत्र तादवस्थ्यात् । अतादवस्थ्ये वा तदेव न भवेत् । नहि वस्तु विकल्प्यतइति । तस्माद्वेद्याभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तउच्यते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किं

(१) नो इति—पा० २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

तु तद्विषयामुपासनाभावनां विदधति । सा च कार्यरूपा। यद्यपि चोपसनाभावना उपासनाधीननिरूपणोपासनं चोपास्याधीननिरूपणमुपास्यं चेश्वरादि व्यवस्थितरूपम् । तथाप्युपासनाविषयीभावोस्य कदा चित् कस्य चित् केन चिद्रूपेणेत्यपरिनिष्ठित एव । यथैकः स्त्रीकायः केन चिन्नृत्यतया केन चिदुपगन्तव्यतया केन चिदपत्यतया केन चिन्मातृतया केन चिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः । एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नातिक्रामन्ति । न च तत्तद्गुणतयोपासनानि गुणभेदान्न भिद्यन्ते । न चाग्निहोत्रमिवोपासनां विधाय दधितण्डुलादिगुणवदिह सत्यसंकल्पत्वादिगुणविधिर्येनैकशाखत्वं स्यात्। अपि तूत्पत्तावेवोपासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामवगमात् । तत्राराद्यमाणविशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः । न च समस्तशाखाविहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानः । तस्माद्भेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामादय इति । के चित्खलु गुणाः कास्तु चित् विद्यास्तु समानास्तेनैकविद्यात्वे आवर्तयितव्याः । एकत्रोक्तत्वात् । विद्याभेदे तु न पौनरुक्त्यमेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तरस्यापि तद्गुणत्वाय वक्तव्या अनुक्तानामप्राप्तेरिति।

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रदर्शपौर्णमास्यादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवान् तेषां नित्यत्वादुपासनास्तु काम्यतया न नित्यास्तस्मान्नासां समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

दर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादीनामिव न नियमवान्विकल्पः फलभूमार्थिनः समुच्चयस्यापि संभवादिति पूर्वः पक्षः । उपासनानाममूषामुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात्फलभेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलाभे तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसंभवस्योपायसहस्रैरपि तादवस्थ्यात् । तन्नाचसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपासनान्तराभ्यासे च चित्तैकाग्र्यव्याघातेन कस्य चिदुपासनानिष्पत्तेरिह विकल्प एव नियमवानिति राद्धान्तः ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

यासूपासनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शपौर्णमासादिवत् पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाविति सांप्रतम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथक्त्वप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनग्रहणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन् प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्तथापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि क्रत्वर्थानाश्रितनया क्रतुप्रयोगाद्दूरिरप्यमूषां प्रयोगः प्रसज्यते । न च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

प्रयुज्यन्ते । तत्कस्य हेतोः क्रत्वर्थाश्रितानामेव तासां तत्तत्फलोद्देशेन विधानादिति । एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्त इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । स च प्रयोगवचन उपासनाःसमुच्चिन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यंभावमाक्षिपति । तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु यथाविचितोद्दिष्टपदार्थानुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्यथयितुमर्हति । किं तु तदविरोधेनावतिष्ठते । तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदाम्नानात् । तथाभावस्य च संभवात् । नियमेनैतान्समुच्चिनोतु । कामावबद्धास्त्वपासनाः कामानामनित्यत्वान्न समुच्चयेन नियन्तमर्हति । नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चीयेरन् अपि तु दृष्टिष्यन्ते । मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्यथयति । तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मात्कामानामनित्यत्वात्तदवबद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात्सत्यपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति । न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम् । "आश्रयतन्त्राण्यपि ही"ति ॥

समाहारात् ॥ ६२ ॥

"होत्रषदनाद्वैवापि दुरुद्गीत(१)मनुसमाहरती"ति । आपर्भिन्नक्रमो दुरुद्गीतमपीति वेदान्तरोदितप्रणवोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामार्थ्याद्धोत्रकर्मणः शंसनात् । उद्गाता प्रतिसमा-

(१) दुरुद्गीथमिति—पा० २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

दधाति किं तदित्यत आह दुरुद्गीतमपि । वेदान्तरोदिते चौद्गात्रे कर्मणि उत्पन्नं सत्तम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्यादि योजनीयम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

अस्य सूत्रस्यान्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेषमतिरोहितार्थम् ।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

पुरुषार्थोतःशब्दादिति बादरायणः॥१॥

स्थितं कृत्वोपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपरत्वमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थः आहो क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया क्रत्वर्थमिति मीमांसामहे । यदा च क्रत्वर्थं तदा यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं च । न चैतदनित्यत्वे घटते कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितम् । इतोन्यत्वमनपेक्षितविपरीतं च नोपनिषदर्थः स्यात् । यथा शुद्धत्वादि(१)। यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्र तत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केषां चित्पूर्वपक्षशङ्काबीजानां निराकरणे तदेव स्थूणानिखननन्यायेन निश्चलीक्रियतइत्य-

(१) शुद्धबुद्धत्वादीति—पा० २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

वाल्मीकिविद्यापीठपुस्तकालयः

प्रत्यावर्तनतिथिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

३३५१-६

AUTHOR मिश्र वाचस्पति

TITLE भामती

३३५१-६

R65
MIS
1877

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: M

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu